

Κεφάλαιο Γ: Κοινωνίες σε εμπόλεμη κατάσταση

Στη διάρκεια κάθε πολέμου, οι κοινωνίες που συμμετέχουν σ' αυτόν είναι ταυτόχρονα ενωμένες και διχασμένες. Στην αρχή του πολέμου, παρουσιάζονται συνήθως ενωμένες μπροστά στα ύψιστα ιδεώδη τους και αγωνίζονται για τη νίκη· σταδιακά όμως, έρχονται αντιμέτωπες με την κτηνωδία του πολέμου. Ταυτόχρονα, διχάζονται όχι μόνο ως προς τα πολιτικά ζητήματα αλλά και ως προς τις πραγματικές συνθήκες· παρ'όλο που οι περισσότεροι άνδρες είναι στο μέτωπο, οι γυναίκες, τα παιδιά και οι ηλικιωμένοι παραμένουν στα σπίτια τους σε μια κατάσταση διαρκούς φόβου για τη ζωή των αγαπημένων τους ανθρώπων. Οι απόπειρες να οργανώσουν την καθημερινή τους ζωή σε συνθήκες κανονικότητας αποδεικνύονται απλά αδιέξοδες. Ο πόλεμος επηρεάζει καταλυτικά κάθε πτυχή της ζωής. Στο μέτωπο ή στα μετόπισθεν, το κάθε άτομο καταβάλλει τις μέγιστες προσπάθειες, όπως ακριβώς κάνει και το σύνολο της κοινωνίας, εκούσια ή ακούσια.

Τα πολεμικά μέτωπα υπήρξαν πάντα οι τόποι όπου γράφεται η επίσημη ιστορία του πολέμου. Οι λεπτομερείς περιγραφές από τις νίκες και τις ήττες, από τους επιτυχημένους ή τους καταστροφικούς ελιγμούς, αποτελούν μία μόνο πλευρά των όσων διαδραματίζονται πραγματικά στα μέτωπα του πολέμου. Τόσο οι νίκες όσο και οι ήττες δημιουργούν μια έκθεση με ιδεαλιστικούς υπερφυσικούς ήρωες και περιστατικά που συγκροτούν τη μυθολογία του κάθε πολέμου. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι δεν αποτελούν εξαίρεση σ' αυτό. Ωστόσο, είναι το τρομακτικό πρόσωπο του πολέμου αυτό που κυριαρχεί ολοκληρωτικά σε κάθε προσωπική μνήμη: χιλιάδες θάνατοι, πληγωμένοι και ανάπηροι, ακραία κόπωση, έκρηξη της βίας.

Η παράπλευρη δράση των παραστρατιωτικών ομάδων – με τη μορφή συχνά άτακτων, ένοπλων συμμοριών ή ομάδων – συμπλήρωνε την εικόνα των Βαλκανικών Πολέμων. Σε αντίθεση με τους κανονικούς στρατούς, όπου υπάρχει επαρκής στρατιωτική πειθαρχία, οι ομάδες αυτές ήταν υπεύθυνες για τις περισσότερες πράξεις βίας σε βάρος των πολιτών που κατοικούσαν σε εμπόλεμες περιοχές. Το κάψιμο των χωριών των «άλλων» και η παραδοσιακή ληστεία αποτέλεσαν επίσης αναπόσπαστα τμήματα της ιστορίας των πολέμων, το ίδιο και ο εξαναγκασμός σε αλλαγή θρησκειότητας και η προσφυγιά.

Το κεφάλαιο αυτό δίνει τη δυνατότητα να δημιουργηθεί μια πιο ισορροπημένη άποψη για τη ζωή που ζούσαν οι στρατιώτες στα μέτωπα αλλά και οι πολίτες – τόσο στο μέτωπο όσο και στα μετόπισθεν – στη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων. Δίνεται έμφαση στην εμπειρία του πολέμου, όπως τη βίωσαν οι στρατιώτες διαφορετικών εθνικοτήτων. Με τον τρόπο αυτό φαίνεται η κοινή εμπειρία της οδύνης αλλά και η μοναδικότητα του πολέμου ως καθημερινού βιώματος που μπορούσε να εμπνεύσει αισθήματα όπως η συντροφικότητα.

Παρατίθενται επίσης πηγές που εξετάζουν το ρόλο των γυναικών στη διάρκεια του πολέμου από δύο οπτικές γωνίες: (α) την εξιδανικευμένη γυναίκα ως μητέρα ή ηρωίδα και (β) τη γυναίκα στο μέτωπο ή πίσω από τη γραμμή του μετώπου, ως νοσοκόμα, σύζυγο και μητέρα.

Επιπλέον, οι εθνικές συγκρούσεις στο μέτωπο του πολέμου αντανakλούσαν τη θέση των μειονοτήτων πίσω από το μέτωπο. Οι χριστιανοί στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και οι μουσουλμάνοι στα βαλκανικά έθνη-κράτη βασανίζονταν από ανασφάλεια και οδηγούνταν στην προσφυγιά.

Οι αντικρουόμενες μαρτυρίες των περισσότερων πηγών που παρατίθενται στοχεύουν ακριβώς στην απομυθοποίηση των ηρωικών εθνικών αφηγήσεων των πολέμων και στην ανάδειξη της πολυπλοκότητάς τους.

I. Τα πολεμικά μέτωπα

► Εικ. 24. Ο βουλγαρικός στρατός

L'illustration, Ιανουάριος-Δεκέμβριος 1913, σ. 249.

Γ-1. Περιγραφή της νίκης του σερβικού στρατού στο Κουμάνοβο

Η μάχη κράτησε δυο ημέρες και μια νύχτα. Οι Τούρκοι είχαν καταλάβει εξαιρετικά καλές θέσεις, τις οποίες είχαν οχυρώσει εξίσου καλά και τις είχαν καμουφλάρει σταδιακά με επιδεξιότητα. Οι στρατιωτικές επιθέσεις των ξένων δυνάμεων, που εξέτασαν και μελέτησαν τις θέσεις στο Κουμάνοβο μετά τη μάχη, δήλωσαν ότι από την επιλογή των θέσεων και από τον τρόπο της οχύρωσης των Τούρκων, μπορεί κανείς να καταλάβει ότι οι Τούρκοι έχουν εξαιρετικούς στρατηγούς που γνωρίζουν λεπτομερώς όλους τους κανόνες του σύγχρονου πολέμου και ότι εφαρμόσαν αυτούς ακριβώς τους κανόνες στη μάχη στο Κουμάνοβο έχοντας πλήρη γνώση και λαμβάνοντας υπόψιν τους κάθε ενδεχόμενο. Το γεγονός ότι οι Σέρβοι τους αντέκρουσαν τόσο καλά και τους απώθησαν με δύναμη από τις οχυρές τους θέσεις, δεν αποτελεί παρά απόδειξη της ικανότητας των σέρβων αξιωματικών και του απaráμιλλου θάρρους των σέρβων στρατιωτών, τους οποίους παρακινεί η ιδέα της εκδίκησης για το Κόσοβο! Θα ήμασταν άδικοι απέναντι στους αντιπάλους, και αυτό δεν είναι γνώρισμα του λαού μας, εάν δεν αναφερόμασταν με αντίστοιχο σεβασμό στο θάρρος των τουρκικών στρατευμάτων. Για δυο μέρες και μια νύχτα – αμέτρητες φορές, αφηφώντας το θάνατο – προσπάθησαν να διεισδύσουν, επιτιθέμενοι, στις γραμμές μας: πέτυχαν πολλές φορές να αναχαιτίσουν τις επιθέσεις μέχρι που οι στρατιώτες μας κατάφεραν να επιτεθούν, κατά μήκος όλου του μετώπου, με τις ξιφολόγχες τους και με ακλόνητη αποφασιστικότητα προκειμένου να κριθεί – σε μια μάχη σώμα με σώμα όπως κάποτε στο Κόσοβο – ποιος θα ήταν ο νικητής. Εκείνη τη στιγμή, σχεδόν εκατό χιλιάδες Σέρβοι είχαν έναν κοινό στόχο: τη νίκη ή ένα θάνατο εφάμιλλο με το θάνατο των μαρτύρων στο Κόσοβο. Οι Τούρκοι, το θάρρος των οποίων δεν μπορεί σίγουρα να αμφισβητηθεί, δεν μπόρεσαν να αντέξουν αυτόν τον χείμαρρο, στον οποίο δε θα μπορούσε να αντισταθεί κανένας στρατός. Διότι, όταν εκατό χιλιάδες ήρωες αποφασίζουν να βαδίσουν προς το θάνατο και να πέσουν στη φωτιά με ακλόνητη αποφασιστικότητα – «Δεν πρόκειται να γυρίσουμε ζωντανοί!» – ο εχθρός, ανεξάρτητα από το μέγεθός του, πρέπει να ηττηθεί.

*Balkanski rat u slici i reči 2, 27 Ιανουαρίου
(9 Φεβρουαρίου) 1913.*

► Εικ. 25. Ο τελευταίος χαιρετισμός (η μάχη στο Κουμάνοβο)

Rista Marjanovic's War Album 1912-1918.

Να συγκρίνετε το κείμενο με την εικόνα. Ταιριάζει η φωτογραφία με την περιγραφή της μάχης;

Γ-2. Η κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τον ελληνικό στρατό

ΕΝ ΤΗΛΕΓΡΑΦΗΜΑ ΠΕΡΙ ΚΑΤΑΛΗΨΕΩΣ
ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΤΑΒΑΙΝΕΙ ΔΙ' ΕΚΤΑΚΤΟΥ ΤΡΑΙΝΟΥ

Η κατάληψις της Θεσσαλονίκης

Μολοντί ανεμένετο η κατάληψις της Θεσσαλονίκης από 24 ωρών, η αναγγελία της εισόδου του Ελληνικού στρατού εντός αυτής προεκάλεσε χθες ρίγη συγκινήσεως και χαράς και αι Αθήναι πρότον, μετ'αυτάς δε ο Ελληνισμός ολόκληρος ησθάνθησαν την απεριγραπτον εκείνην ανακούφισιν, ήτις συνοδεύει όλα τα μεγάλα γεγονότα και η οποία προέρχεται κατ' ευθείαν από την εθνικήν ψυχήν. Ο αναληφθείς αγών κατά της Τουρκίας δεν παρείχεν εις ουδένα το ενδόσιμον να πιστεύση ότι ούτω ταχέως ο Ελληνικός στρατός θα εισήρχετο θριαμβευτής εις την πρώτην και μεγίστην πασών των πόλεων της Μακεδονίας. Και η κατάκτησις αυτής δια θυσιών αίματος αναλόγων προς την σημασίας του γεγονότος, δια πορείας μακράς και δυσχερεστάτης κατά την εποχήν ίδια αυτήν του έτους, δια γεφυρών, τας οποίας φεύγων ο κατατροπωθείς εχθρός εφρόντισε να αποκόψη και πλημμυρών, τας οποίας οι ημέτεροι έπρεπε να περιφρονήσωσι, καθίσταται βεβαίως σημαντικώτερα, όταν αναλογισθή τις

μάλιστα και τας ειρωνείας, με τας οποίας υπεδέχθη η δημοσία γνώμη εν Ευρώπη την κήρυξιν του Ελληνοτουρκικού πολέμου εν αρχή και τον αριθμόν των εχθρικών δυνάμεων, κατά των οποίων επάλαισεν ο στρατός μας.

Ελευθέρα ήδη η πρώτη πόλις της Μακεδονίας δια των Ελληνικών λογγών, ελεύθεραι πάσαι αι περίξ και μακράν αυτής τέως Τουρκικαί, αλλ' Ελληνικώταται επαρχίαι, ελεύθεροι οι πληθυσμοί, οι μέχρι της χθες στενάζοντες υπό τον Τουρκικόν ζυγόν, δύνανται από σήμερον να αναπνέωσι τον αέρα της Ελευθερίας, να ανυψώσωσιν οι δούλοι την κεφαλήν και να πανηγυρίσωσιν οι αναλεύθεροι την απολύτρωσίν των. Το Ελληνικόν αίμα, όπερ εχύθη υπέρ αυτής, υπήρξεν ως σταγών ουρανίας δρόσου, ήτις ανεζωογόνησε τα μαρμαμένα και ωχρά και τρέμοντα στελέχη των ανθέων της Μακεδονικής ελευθερίας. Κανείς δεν λυπείται δι' αυτό. Οι γονείς, οι οποίοι ήκουσαν ότι τα τέκνα των έπεσαν εις τον τίμιον αγώνα υπέρ της πατρίδος εμακάρισαν την τύχην των και αι μητέρες, εάν έχυσαν δάκρυα, τα έχυσαν, διότι έμαθον ότι ο θάνατος του αγαπημένου των έδωκε την ελευθερίαν εις χιλιά-

δας αδελφών. Και αι αδελφαί δεν επένθησαν. Και οι μικροί αδελφοί, εάν εξέφρασαν αίσθημα λύπης, το έπραξαν, διότι η τύχη δεν ηθέλησε να μετάσχωσιν εις τον ευγενή θρίαμβον. Και η γενική αυτή εκπλήρωσις των ιδανικών της φυλής, έστω και επί μέρους των ομοφύλων ημών, απηχεί εν αίσθημα υπερτάτης καθολικής, ακρατήτου αγαλλιάσεως, όπου Ελληνική καρδιά πάλλει και όπου Ελληνικός νους από των άκρων της υδρογείου την στιγμήν αυτήν στρέφεται προς τα Μακεδονικά πεδία.

Τα Ελληνικά όπλα με την είσοδον αυτών εις την Θεσσαλονίκην προσέθηκαν μίαν ακόμη ένδοξον σελίδα εις την Ελληνικήν ιστορίαν και απέκτησαν ένα αναφαίρετον τίτλον τιμής και σεβασμού της ισχύος των.

Εφημερίδα *Εμπρός*, Αθήνα 27 Οκτωβρίου 1912.

Βρίσκετε ομοιότητες στην περιγραφή της μάχης στο Κουμάνοβο και της κατάληψης της Θεσσαλονίκης;

Μπορείτε να εντοπίσετε τυχόν υπερβολές; Τι σκοπό εξυπηρετούν;

► **Εικ. 26. Ο διάδοχος του Βασιλείου της Ελλάδας προελαύνει στη Θεσσαλονίκη**

Έγχρωμη λιθογραφία σε σκληρό χαρτόνι, 42x62 εκ. / 44x62 εκ. / Συλλογή ΙΕΕΕ, αρ. 4951/99 στο *Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913...*, σ. 103.

Σε ποια εθνικότητα νομίζετε ότι ανήκουν οι άνθρωποι που καλωσορίζουν το διάδοχο του ελληνικού θρόνου;

► **Εικ. 27. Ο βούλγαρος βασιλιάς Φερδινάνδος στα ερείπια του κάστρου της Καβάλας**

L' Illustration, Ιανουάριος-Δεκέμβριος 1913, σ. 17.

Να συγκρίνετε τις εικόνες 26 και 27. Πώς απεικονίζονται τα δύο πρόσωπα; Ποια είναι η συμβολική σημασία των δύο εικόνων;

► **Εικ. 28. Ελληνοβουλγαρική «αδελφσύνη»**

Adevărul, XXV, αρ. 8353, 11 Δεκεμβρίου 1912, σ. 1.

Κ Μετάφραση: Στη Θεσσαλονίκη, ο βασιλιάς της Βουλγαρίας ασπάστηκε το βασιλιά της Ελλάδας. Οι Βούλγαροι κατέλαβαν τα υψίπεδα της Θεσσαλονίκης με κανόνια! (αναφέρουν τηλεγραφήματα) Φερδινάνδος: «Ας ασπαστούμε. Μετά όμως, θα δώσεις στη Θεσσαλονίκη το φιλί του αποχωρισμού».

Γ-3. Ένας σέρβος στρατιώτης βοηθά παιδιά Τούρκων

*Πώς συμπεριφέρεται ένας σέρβος στρατιώτης
Ευσπλαχνία προς τον εχθρό*

Όλες οι μεγάλες πόλεις των περιοχών που πρόσφατα απελευθερώθηκαν γέμισαν με αξιοθρήνητους, γυμνούς και ξυπόλητους, πεινασμένους και διψασμένους φτωχούς Τούρκους. Οι προστάτες τους, αυτοί που έφερναν ψωμί στις οικογένειες, κατατάχθηκαν στο στρατό για να υπερασπιστούν την αυτοκρατορία, ενώ οι γυναίκες, οι ηλικιωμένοι και τα παιδιά έμειναν πίσω χωρίς καμιά προστασία. Ο φόβος τους

για τον εχθρό τούς οδήγησε να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους και όλα τους τα υπάρχοντα και να δραπέτεύσουν προς τις πόλεις με την ελπίδα ότι εκεί θα ήταν ευκολότερο να βρουν προστασία. Η πείνα τούς έσπρωχνε να ικετεύουν για ένα κομμάτι ψωμί. Έτσι, στις πρόσφατα απελευθερωμένες πόλεις, δεν μπορεί κανείς να περπατήσει στους δρόμους χωρίς να τον ενοχλήσουν οι τούρκοι φτωχοί που ζητιανεύουν για οποιοδήποτε φαγώσιμο.

Ένας αξιωματικός μου περιέγραψε την ακόλουθη σκηνή που διαδραματίστηκε στο Καβάνταρτσι: Το Καβάνταρτσι είναι γεμάτο με φτωχούς Τούρκους που πεθαίνουν από την πείνα. Σε μια γωνιά, ένας σέρβος στρατιώτης, ένας απλός στρατιώτης, που καθόταν σε μια πέτρα, κρατούσε δύο αγόρια, τουρκόπουλα· το ένα καθόταν στο ένα του γόνατο, το δεύτερο στο άλλο, ενώ εκείνος τα αγκάλιαζε με τα δυο του χέρια. Στο ένα χέρι κρατούσε το ψωμί που του αναλογούσε, στο άλλο την ξιφολόγχη· έκοβε το ψωμί με τη ξιφολόγχη κι έδινε μια μπουκιά στο ένα αγόρι, μια στο άλλο και μια τρίτη έτρωγε ο ίδιος. Τους παρακολουθούσα καθισμένος παράμερα κι ένιωσα πόνο στην καρδιά, γιατί δεν είχα μια φωτογραφική μηχανή να απαθανάτισω αυτήν την υπέροχη σκηνή – τη χειρονομία αγάπης του σέρβου στρατιώτη προς τα παιδιά του ηττημένου εχθρού και την ευσπλαχνία που έδειχνε για την ατυχία τους.

Balkanski rat u slici i reči 12, 7(20) Απριλίου 1913.

3 Νομίζετε ότι παρόμοιες στιγμές ανθρωπιάς αποτελούν γνώρισμα ενός συγκεκριμένου έθνους; Τι δείχνουν; Πιστεύετε πως μπορούν να υπάρχουν παρόμοιες στιγμές ευσπλαχνίας σε περίοδο πολέμου; Έχετε διαβάσει στα εγχειρίδιά σας για εκδηλώσεις ανθρωπισμού προς τους αντιπάλους; Πιστεύετε πως η ιστορία που αφηγείται το κείμενο αποτελεί αληθινό περιστατικό ή απλά προπαγάνδα;

► **Εικ. 29. Τουρκόπουλα χαιρετούν τους σέρβους στρατιώτες, 1912**

Λ' Illustration, t. CXL, 1 Ιουλίου- 31 Δεκεμβρίου 1912, σ. 373.

Λεζάντα: Στο «περιθώριο» του πολέμου. Ο χαιρετισμός προς τους νικητές από παιδιά που δεν έχουν συνειδητοποιήσει ότι βρίσκονται με το μέρος των ηττημένων.

Γ-4. Ο Ριζά Νουρ εξηγεί τις αιτίες της οθωμανικής ήττας

Σχετικά με τη μάχη του Λουλέ Μπουργκάς

Λένε πως ορισμένοι στρατιώτες, στο στρατηγείο, έτρεχαν φωνάζοντας «γιατί μένετε εδώ; Όλα τελείωσαν. Ο καθένας κάνει ό,τι μπορεί για τον εαυτό του». Έτσι, ορισμένοι στρατιώτες λιποτάκτησαν από το μέτωπο. Ακολούθησε ένας άσκοπος πανικός. Οι στρατιώτες που έσπειραν τις φήμες ήταν Βούλγαροι. Νομίζω ότι αυτή είναι η αλήθεια. Υπήρχαν Έλληνες, Βούλγαροι στο στρατό μας – ήταν υπήκοοί μας. Όλοι τους πρόδωσαν τους Τούρκους. Πολλοί από αυτούς πολεμούσαν εδώ και χρόνια εναντίον μας. Αυτό να μας γίνει μάθημα. Στη διάρκεια της απολυταρχίας, η κυβέρνηση προσπάθησε επανειλημμένως, ώστε να

μην κατατάσσονται στο στρατό άλλοι στρατιώτες εκτός από μουσουλμάνους. Δεν είχε άδικο. [Οι Ενωτικοί] λένε: «Υπάρχει σύνταγμα. Δεν μπορεί να γίνει κάτι τέτοιο. Και αυτοί είναι πολίτες. Είναι σύντροφοι και στις καλές και στις κακές στιγμές». Και αυτό είναι αλήθεια, αλλά έτσι γινόταν παλιά. Πάντα οι Τούρκοι πλήρωναν το φόρο αίματος. Πάντα οι Τούρκοι έδιναν τη ζωή τους. Το τουρκικό έθνος κινδύνευε να αφανιστεί. Βέβαια, και τα ξένα στοιχεία πρέπει και αυτά να πεθαίνουν, είναι αλήθεια, προκάλεσαν όμως τέτοια καταστροφή. Ορισμένοι λένε πως αυτός ο πανικός προκλήθηκε από τους Ενωτικούς που, σύμφωνα με τις αναφορές, κραύγαζαν: «τρέξτε»... ο στρατός μας της Ρουμελίας ηττήθηκε από τους Σέρβους. Υποχώρησε στα βάθη της Αλβανίας. Είπαν ότι τα αλβανικά τάγματα λιποτάκτησαν από το μέτωπο. Οι Σέρβοι

ξεγέλασαν τους Αλβανούς με αυτόν τον τρόπο. Αυτό είναι η αλήθεια. Οι Έλληνες πολιορκήσαν τα Γιάννενα. Εκεί, ο Βεχίπ Πασάς και ο αδερφός του Εσάντ Πασάς προέβησαν σθεναρή αντίσταση. Ο αρχηγός των στρατιωτών τους, Αλί Φουάντ, επέδειξε την αξία του και πληγώθηκε. Οι αλβανοί στρατιώτες εγκατέλειψαν και τα Γιάννενα. Οι τούρκοι στρατιώτες ήταν πεινασμένοι και άρρωστοι. Οι ηρωικοί στρατιώτες υπερασπίστηκαν για πολύ τα Γιάννενα, στη συνέχεια τα Γιάννενα έπεσαν. Ο Χασάν Ριζά Πασάς επέδειξε μεγάλο ηρωισμό στη Σκόδρα. Χάρη σε αυτόν η πολιορκία της Σκόδρας κράτησε πολύ. Ο Χασάν Ριζά ήταν άξιος στρατιώτης. Τέλος, ο αλβανός Εσάντ Πασά, ο οποίος κάποτε είχε επιχειρήσει να αναγκάσει τον Αμπντούλ Χαμίτ σε παραίτηση, έβαλε να δολοφονήσουν τον Χασάν Ριζά. Ο θάνατός του είναι μεγάλη απώλεια για τους Τούρκους. Ο Εσάντ ήταν αχρείος. Αργότερα, μετά την ανεξαρτησία, οι Αλβανοί τον σκότωσαν, τι σημασία όμως είχε; Η Σκόδρα έπεσε επίσης. Ο διοικητής της Θεσσαλονίκης, ο αλβανός Ταχσίν Πασά παρέδωσε τη Θεσσαλονίκη χωρίς μάχες και χωρίς κανέναν όρο. Λένε πως για το σκοπό αυτό πήρε χρήματα από τους Έλληνες. Αυτή η αλληλουχία των γεγονότων δείχνει πως ήταν οι Αλβανοί που προκάλεσαν αυτές τις καταστροφές. Σπουδαία απόδειξη για τη σημασία που έχει η χρήση ξένων στοιχείων σε σημαντικές θέσεις. Το υπουργικό συμβούλιο φάνηκε στ' αλήθεια ανόητο.

Riza Nur, *Hayat ve Hatiratim I*.

5 Ποιες ήταν οι αιτίες της ήττας σύμφωνα με το συγγραφέα; Γιατί υποστηρίζει πως στο στρατό έπρεπε να υπηρετούν μόνο μουσουλμάνοι;

Γ-5. Ο ταγματάρχης Μίλοβαν Γκαβρίλοβιτς περιγράφει πώς αιχμαλώτισε τον Σουκρί Πασά³¹

Το σύνταγμά μου, το 20^ο, είχε αναλάβει να καταλάβει το Καζάν τεπέ. [...] Συνάντησε σθεναρή αντίσταση, κυρίως από πυροβόλα όπλα. [...] Παρ' όλα αυτά, το σύνταγμα συνέχισε να ασκεί ισχυρές πιέσεις, προχωρώντας σταθερά σαν ένα ορμητικό κύμα. Επιτέθηκε στο τουρκικό πεζικό, που βρισκόταν απέναντί του, με τις ξιφολόγχες και το συνέθλιψε. Δεν υπήρχε πια

αμφιβολία για την οριστική νίκη μας. Και πράγματι, μικρές λευκές σημαίες σύντομα κυμάτισαν στα οχυρά κι ένας απεσταλμένος του Σουκρί Πασά πλησίασε έναν αξιωματικό του 20^{ου} Συντάγματος απαιτώντας να δει το διοικητή του σερβικού στρατού, το στρατηγό Στέπα Στεπάνοβιτς, προκειμένου να διαπραγματευτεί την παράδοση μαζί του [...]

Ο αξιωματικός με οδήγησε μέσα από ένα σκοτεινό διάδρομο και με έφερε μπροστά στο γραφείο του Σουκρί Πασά. Μόλις άνοιξε η πόρτα του γραφείου, προχώρησα μέσα. Ο Σουκρί Πασά βρισκόταν εκεί με όλο το προσωπικό του. Τον πλησίασα, χαιρέτησα στρατιωτικά και αμέσως – μια στιγμή που δεν πρόκειται ποτέ να ξεχάσω – του απηύθυνα τις ακόλουθες λέξεις:

– Εξοχότατε! Ο ταγματάρχης του σερβικού στρατού Μίλοβαν Γκαβρίλοβιτς έχει την τιμή να σας πληροφορήσει ότι από αυτήν την στιγμή βρισκόμαστε υπό την προστασία του σερβικού στρατού.

Σκόπιμα προσπάθησα να αποφύγω σκληρότερες εκφράσεις, όπως «αιχμάλωτος». Αμέσως του ζήτησα να δεχθούν, αυτός και οι αξιωματικοί του, τα ειλικρινή συγχαρητήρια του συνόλου του σερβικού στρατού για την ηρωική υπεράσπιση της Αδριανούπολης.

– Γνώριζα και πριν, είπε ο Σούκρι με έντονη φωνή, ότι ο σερβικός λαός ήταν αγαθός και γενναίος. Στη διάρκεια αυτού του πολέμου πείσθηκα και ο ίδιος προσωπικά για αυτό.

Στη συνέχεια με σύστησε στους άλλους στρατηγούς και το υπόλοιπο προσωπικό και μου πρόσφερε ένα κάθισμα. Η πιο ιερή στιγμή της κατάληψης της Αδριανούπολης έλαβε τέλος. [...]

Ο χρόνος περνούσε και έπρεπε να διακόψω αυτήν την ευχάριστη συζήτηση. Ζήτησα από την Εξοχότητά του να με συγχωρήσει και βγήκα έξω. Αμέσως μόλις βγήκα, ένας βούλγαρος αξιωματικός, ένας λοχαγός, έφτασε στο φρούριο και μου είπε ότι ερχόταν με τη διαταγή να πάρει τον Σουκρί Πασά.

– Ποιος το διέταξε; Ρώτησα.

– Ο στρατηγός Ιβάνοφ.

– Έχεις κάποια αποδεικτικά στοιχεία;

– Όχι!

– Δε σε γνωρίζω! του είπα ήρεμα.

– Βρισκόμαστε όλοι υπό τις διαταγές του στρατηγού Ιβάνοφ, απάντησε.

– Πράγματι. Όλοι οι αξιωματικοί βρίσκονται υπό τις

31 Ο Σουκρί Πασά ήταν διοικητής του τουρκικού στρατού που πολιορκήθηκε στο οχυρό της Αδριανούπολης.

διαταγές του στρατηγού Ιβάνοφ, ποιος όμως εγγυάται ότι εσύ είσαι αξιωματικός; Χρειάζομαι έγγραφα και αποδεικτικά, προκειμένου να σου παραδώσω τον Σουκρί [...]

Επέστρεψα στον Σουκρί Πασά.

– Εξοχότατε, είπα, έξω βρίσκεται ένας βούλγαρος αξιωματικός, ο οποίος λέει ότι το αρχηγείο έχει προετοιμαστεί για να δεχθεί την εξοχότητά σας. Εάν η εξοχότητά σας επιθυμεί, μπορεί να αναχωρήσει αμέσως. Εάν αντιθέτως, ... η εξοχότητά σας επιθυμεί να παραμείνει εδώ απόψε, προκειμένου να διευθετήσει τις υποθέσεις της, μπορεί ελεύθερα να περάσει το βράδυ εδώ. [...]

Έτσι και έγινε. Ο Σουκρί πέρασε το βράδυ του στο οχυρό μας, όπου και συνελήφθη.

Balkanski rat u slici i reči 13, 14 (27) Απριλίου 1913.

Μετά από πολιορκία πέντε μηνών και μετά από λυσσαλέα επίθεση του βουλγαρικού στρατού και των δύο σερβικών μεραρχιών και αντίστοιχα ηρωική άμυνα της οθωμανικής φρουράς, το κύριο οθωμανικό οχυρό στη Θράκη, η Αδριανούπολη (Εντιρνέ), καταλήφθηκε από τους Συμμάχους στις 13 Μαρτίου του 1913. Τόσο οι βούλγαροι όσο και οι σέρβοι αξιωματικοί δήλωσαν – ο καθένας για λογαριασμό του – ότι οι στρατιώτες τους ήταν αυτοί που έσπασαν την άμυνα του εχθρού και επομένως αυτοί ήταν «νικητές». Παρόμοιες διαφωνίες έλαβαν χώρα και σε άλλες περιπτώσεις, επηρεάζοντας αργότερα την κοινή γνώμη και την ιστοριογραφία των αντίστοιχων βαλκανικών χωρών.

Γ-6. Αναφορά του γάλλου στρατιωτικού ακόλουθου στη Σόφια, όπου ανακοινώνεται η κατάληψη του οχυρού της Αδριανούπολης από το βουλγαρικό στρατό

22 Απριλίου 1913

Οι σχέσεις μεταξύ Βουλγάρων και Σέρβων είναι σήμερα εξαιρετικά τεταμένες και αυτό φαίνεται σε πολλές και διαφορετικές περιπτώσεις.

Μία από αυτές είναι η κατάληψη της Αδριανούπολης.

Οι βουλγαρικές μονάδες στρατού, οι οποίες κάλυπταν

τον ανατολικό τομέα μόνο, πολεμώντας σκληρά, κατέλαβαν την κύρια θέση. Χάρη σε αυτό και μόνο το γεγονός, παραδόθηκαν οι Τούρκοι από τους άλλους τομείς, εγκατέλειψαν τις θέσεις τους και παρέδωσαν το οχυρό στον επιτιθέμενο εχθρό.

Από την εξέταση των θέσεων αποδεικνύεται ότι: σε όλους τους άλλους τομείς, εκτός από τον ανατολικό, οι Τούρκοι είχαν το χρόνο να καταστρέψουν το πολεμικό υλικό.

Προφανώς, είχαν αρκετό χρόνο στους άλλους τομείς για να καταστρέψουν τα πάντα, ενώ στον ανατολικό τομέα το υλικό έμεινε ανέπαφο, διότι η λυσσαλέα βουλγαρική επίθεση δεν τους άφησε χρόνο για να το καταστρέψουν.

Παρόλα αυτά οι σερβικές εφημερίδες υποστηρίζουν ότι οι δικές τους μεραρχίες, μόνες τους, κυριέψαν τις σημαντικότερες θέσεις στους τομείς τους.

Υποστηρίζουν επίσης, ότι ο Σουκρί Πασάς παραδόθηκε στο 20^ο Σερβικό Σύνταγμα. Σύμφωνα, όμως, με την ίδια τη δήλωση του πασά, την οποία παραχώρησε στον κύριο Νεκλιουντόφ, το ρώσο πρέσβη στη Σερβία, αιχμαλωτίστηκε το πρωί της 13^{ης}/26^{ης} από τον συνταγματάρχη Μαρχόλεβ, διοικητή του Συντάγματος της Βουλγαρικής Φρουράς. Το 20^ο Σερβικό Σύνταγμα ανέλαβε αργότερα μόνο την αποστολή της φρούρησής του.

Ματαρέλ³²

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι μέσα από τα μάτια ενός Γάλλου.

Ποιος κατέλαβε την Αδριανούπολη σύμφωνα με τον ταγματάρχη Γκαβρίλοβιτς και ποιος σύμφωνα με τον Ματαρέλ;

Γνωρίζετε άλλες περιπτώσεις διαφωνιών σχετικά με το ποιος είναι ο νικητής;

Γ-7. «Η Αδριανούπολη έπεσε!» - άρθρο σε ρουμανική εφημερίδα

Η άλωση, μετά από πέντε σχεδόν μήνες, αυτής της σημαντικής στρατιωτικής θέσης, την οποία είχε απομονώσει ο τουρκικός στρατός, είχαν περικυκλώσει οι εχθροί και η οποία πεινούσε και αναγκάστηκε να παραδοθεί μόνο εξαιτίας της έλλειψης τροφίμων και φυσικά, εξαιτίας της έλλειψης πολεμοφοδίων, δεν

32 Ο ταγματάρχης Ματαρέλ ήταν γάλλος στρατιωτικός ακόλουθος στη Σόφια από το Μάιο του 1912 έως τον Απρίλιο του 1913.

μπορεί βέβαια να θεωρηθεί νίκη των Βουλγάρων. Διότι οι Τούρκοι δεν πρέπει να ντρέπονται, καθώς αυτή η ιερή πόλη δεν παραδόθηκε· καταλήφθηκε από μια θύελλα, μετά από απεγνωσμένη μάχη η οποία θα αφήσει γραμμένο στην ιστορία για πάντα το όνομα του Σουκρί Πασά. Η ηρωική αντίσταση της πόλης του Αδριανού αποκατέστησε κατά κάποιον τρόπο την Οθωμανική Αυτοκρατορία, το ηθικό της οποίας είχε τόσο πολύ καταβληθεί από τις ατιμωτικές

της ήττες και η ίδια τόσο πολύ πληγωθεί από το σχεδόν ολοκληρωτικό εξοβελισμό της από την Ευρώπη.

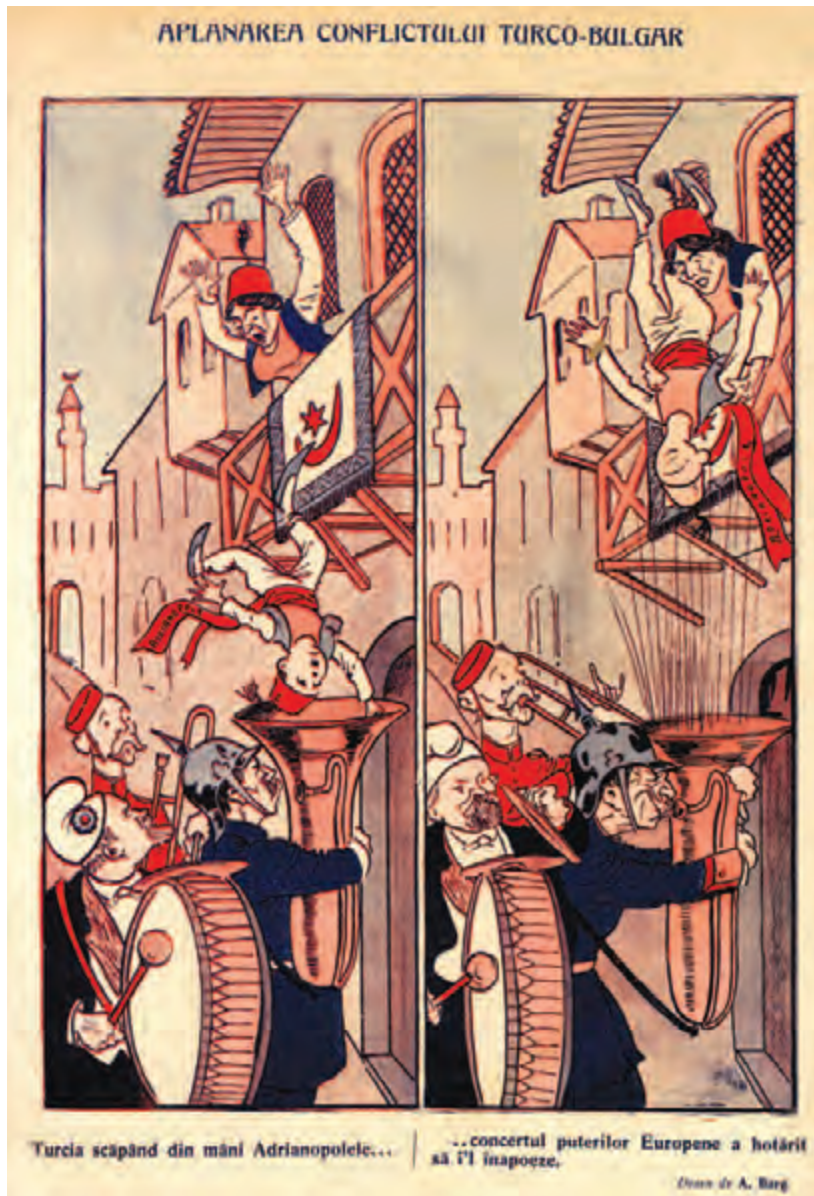
Adevărul, XXVI, αρ. 8443, 15/28 Μαρτίου 1913, σ. 1.

Πώς ερμηνεύει ο συγγραφέας την πτώση της Αδριανούπολης;

Με ποιους νομίζετε ότι συντάσσεται ο συγγραφέας; Προσπαθήστε να εξηγήσετε γιατί.

► **Εικ. 30. Η διευθέτηση της τουρκοβουλγαρικής σύγκρουσης, ρουμανική γελοιογραφία 1913**

Μετάφραση: Η διευθέτηση της τουρκοβουλγαρικής σύγκρουσης. Η Τουρκία πετάει την Αδριανούπολη από τα χέρια της... Οι ευρωπαϊκές δυνάμεις αποφασίζουν να της την επιστρέψουν.

Furica, IX, αρ. 52, 29 Αυγούστου 1913, σ. 12.

II. Η ζωή στο μέτωπο

Γ-8. Από το όρος Στάρατς στο Μοναστήρι: το ημερολόγιο ενός νεοσύλλεκτου, που υπηρετεί σε μια παραδουνάβια μονάδα του υγειονομικού (στη μάχη του Κουμάνοβο), αποκαλύπτει την κατάσταση που επικρατούσε στο σερβικό στρατό

12 Οκτωβρίου (1912)

[...] Υπάρχουν λίγες νοσοκόμες και όσες βρίσκονται εδώ, έχουν αποσυρθεί στα δωμάτια των νοσοκομείων και δεν επισκέπτονται τους δυστυχείς που θυσιάσαν τις ζωές τους και τη γαλήνη των αγαπημένων τους πίσω στον τόπο τους, για την πατρίδα.

Φαντάσου πώς νιώθουν τώρα αυτοί οι δυστυχείς, όταν βλέπουν τους συντρόφους τους να σβήνουν δίπλα τους, όχι από τα τραύματά τους ή από τον πόνο αλλά από το κρύο και χωρίς τη συνδρομή αυτών οι οποίοι έχουν καθήκον να τους προσέχουν, παρακαλώντας και αναζητώντας τις νοσοκόμες και τους υπεύθυνους – αυτούς τους στρατιώτες που θυσιάσαν τα πάντα, ακόμα και τη ζωή τους, για το καλό και τη δόξα της Πατρίδας. Ωστόσο, τι μπορείς να κάνεις, αυτοί που είναι υπεύθυνοι δε νοιάζονται καθόλου.

Έτσι πέρασε ολόκληρη η μέρα. Ο γιατρός της στρατιάς μας, ο Δόκτωρ Μεντιέρα, έτρεχε ακούραστος σε κάθε πληγωμένο, παρ'όλο που είχε να ασχοληθεί και με τα καθήκοντά του προς τη μονάδα του, και ανακούφιζε τουλάχιστον τον πόνο των φτωχών πληγωμένων, όσο μπορούσε [...]

Δυνατές κραυγές ακούγονταν από τους πληγωμένους που πάγωναν τα τραύματά τους από το κρύο. Ο θλιβερός θρήνος τους σου ραγίζει την καρδιά.

Ο διοικητής διατάζει να τους δώσουν νερό, γιατί αυτοί οι δύσμοιροι, όπως οι ίδιοι έλεγαν, δεν είχαν σταγόνα νερό να σβήσουν τη δίψα τους. Οι θρήνοι των πληγωμένων τρυπούσαν την ησυχία σε όλη τη διάρκεια της νύχτας.

13 Οκτωβρίου

Οι πληγωμένοι ουρλιάζουν φοβερά. Φτιάξαμε λίγο τσάι σε ένα δοχείο, το πήγαμε στους πληγωμένους

και ξεγελάσαμε έτσι τη δίψα τους, δίνοντας στον καθένα ένα φλιτζάνι τσάι.

Ω! Πόσο ευγνώμονες ήταν οι δόλιοι. «Ο Θεός να σας ευλογεί», «Είναι πράγματι πολύ καλό», έλεγαν πολλοί. Ορισμένοι που από την εξάντληση δεν μπορούσαν να μιλήσουν, μας κοιτούσαν με τέτοια καλοσύνη, τέτοια τρυφερότητα, που μπορούσες να διαβάσεις την ευγνωμοσύνη στα μάτια τους.

Στη διάρκεια της νύχτας πολλοί πέθαναν από το κρύο και τη βροχή που ξεκίνησε νωρίς την αυγή.

Ένας δύσμοιρος πέθανε την ώρα που καθόταν σε ένα κουτί με πολεμοφόδια, με το κεφάλι στηριγμένο στους αγκώνες του. Έμοιαζε σα να καθόταν βυθισμένος στις σκέψεις του. Ο ταγματάρχης Μίλαν Πόποβιτς, νομίζοντας ότι είναι ζωντανός, στράφηκε προς το μέρος του για να του προσφέρει λίγο τσάι. Όταν δεν πήρε απάντηση, κοίταξε καλύτερα και κατάλαβε ότι ήταν νεκρός. Τον πλησίασα να δω ποιος είναι και διάβασα στην καρτέλα που κρεμόταν στο στήθος του ότι ήταν ένας χωρικός από το Ζάρκοβο³³. Όταν ένας πληγωμένος τούρκος στρατιώτης, που κειτόταν ανάμεσα στους στρατιώτες μας, μας είδε, μας ικέτηψε με απλωμένα χέρια, κλαίγοντας: «Αμάν, καρντάσια, αμάν» και κάτι ακόμα που δεν καταλάβαμε, για να του δώσουμε λίγο νερό. Του έδωσα κι εκείνου ένα φλιτζάνι τσάι και τον σκέπασα με άχυρα κι ένα μουσαμά. [...]

Balkanski rat u slici i reči 7, 3 (16) Μαρτίου 1913.

Πώς κρίνετε τη χειρονομία του συγγραφέα προς τον τούρκο στρατιώτη;

Γιατί οι πληγωμένοι δεν είχαν τη φροντίδα που χρειάζονταν;

Γ-9. Τα βάσανα των αλόγων όπως τα περιγράφει ένας τούρκος υπολοχαγός³⁴

Από χτες δε σταμάτησε να βρέχει. Πέρασαμε τη νύχτα κάτω από μια σκηνή, με δεμένα τα άλογα. Βραχί-

33 Χωριό κοντά στο Βελιγράδι.

34 Ο υπολοχαγός Σελίμ Μπέη κρατούσε ημερολόγιο στο οποίο περιέγραφε τις επιχειρήσεις στη Θράκη από τον Οκτώβριο έως τον Δεκέμβριο του 1912. Το ημερολόγιό του δημοσιεύτηκε στα γαλλικά το 1913.

καμε μέχρι το κόκκαλο. Τα ζώα μας υπέφεραν πολύ. Μετά από τις μεγάλες πορείες και τους ελιγμούς που κάναμε για να καλύψουμε τα ίχνη μας, τα φτωχά ζώα άξιζαν λίγη περισσότερη άνεση, αλλά τι μπορούσαμε να κάνουμε;

[...] επωφελήθηκα από αυτήν την ελεύθερη ημέρα για να συμπληρώσω τις σημειώσεις μου και να φροντίσω την όμορφη φοράδα μου, την Καρά Κεμπέκ (Μαύρο πίθηκο). Το φτωχό ζώο, δείχνει ήδη κουρασμένο και πρόκειται να με σηκώνει, σε όλη τη διάρκεια της εκστρατείας, στην πλάτη της.

Selim, σ. 28-29.

► **Εικ. 31. Η μεταφορά των πληγωμένων στρατιωτών από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης**

Η Αθήνα των Βαλκανικών Πολέμων 1912-1913.

Γ-10. Η κατάσταση του βουλγαρικού στρατού στη Θράκη, όπως την περιγράφει ένας Γάλλος

24 Μαρτίου 1913.

Από την εξάντληση, οι άνθρωποι αρρώσταιναν εύκολα. Η κατάσταση της υγείας σε ορισμένες μονάδες ήταν άθλια ακόμα και την ώρα που εισέβαλαν στην Τουρκία. Αμέσως μόλις διέσχισαν τα σύνορα, το 7^ο Σύνταγμα του πεζικού τέθηκε σε απομόνωση σε στρατόπεδα, καθώς υπήρχαν τριάντα περιπτώσεις τύφου μεταξύ των στρατιωτών. Η κατάσταση όμως έγινε πραγματικά σοβαρή, όταν ο στρατός που πήγαινε στην Τσατάλντζα αντικατέστησε τον τουρκικό στρατό στα στρατόπεδα, ο οποίος είχε χάσει πολλούς ανθρώπους από τις αρρώστιες. Ο βούλγαρος διοικητής, χωρίς καμιά αιδώ, αγνόησε ακόμα και τα στοιχειώδη μέτρα υγιεινής: στα στρατόπεδα δεν

υπήρχαν αποχωρητήρια, ενώ άταφα πτώματα και κουφάρια ζώων κείτονταν τριγύρω αντί να καούν. Για να μην μακρηγορούμε, αρκετές μέρες μετά την άφιξη του στρατού μας στην Τσατάλντζα, ξέσπασε η χολέρα. Αναφέρθηκαν 15.000 κρούσματα χολέρας, λίγα όμως από αυτά ήταν μοιραία.

Τα μέτρα που λήφθηκαν ήταν δραστικά: άλλαξαν και βελτιώθηκαν οι συνθήκες διαβίωσης στα στρατόπεδα, δόθηκε σαφής εντολή να πίνουν οι στρατιώτες μόνο βραστό νερό - όσοι παράκουαν την εντολή πυροβολούνταν, επιτράπηκε στους ανθρώπους να αναπαύονται.

Σήμερα φαίνεται πως ο κίνδυνος της χολέρας ξεπεράστηκε. Οι άνθρωποι ξεκουράστηκαν και μπορούν τώρα να αναλάβουν και πάλι τα καθήκοντά τους.

Όσο για τους τραυματίες τους, οι Βούλγαροι τους αντιμετώπιζαν με την ίδια αμέλεια και αδιαφορία όπως και τους υπόλοιπους άνδρες του στρατοπέδου τους. Βέβαια, λήφθηκαν κάποια μέτρα γι' αυτούς, ωστόσο, οι περισσότεροι από τους γιατρούς που κλήθηκαν για να τα εφαρμόσουν δεν έδειξαν κανένα ενδιαφέρον και ασχολούνταν με τους τραυματίες μόνο όταν είχαν χρόνο. Πολυάριθμες ήταν οι σκηνές αγριότητας που διαδραματίστηκαν σ' αυτόν τον πόλεμο. Οι Βούλγαροι θα πληρώσουν γι' αυτές, καθώς πολλοί άνθρωποι που θα μπορούσαν να σωθούν, πέθαναν εξαιτίας της αδιαφορίας τους για τους τραυματίες. Ο αριθμός των νεκρών Βουλγάρων στη συνολική διάρκεια της εκστρατείας υπολογίζεται σήμερα από 30.000 σε 32.000. Από τους 50.000 τραυματίες, πολύ έμειναν ανάπηροι εξαιτίας της έλλειψης κατάλληλης φροντίδας. Πρόκειται για μια σημαντική απώλεια, εάν λάβουμε υπ' όψιν μας ότι η Βουλγαρία είχε σίγουρα ανάγκη αυτούς τους ανθρώπους, προκειμένου να ανακάμψει οικονομικά μετά τον πόλεμο.

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι μέσα από τα μάτια ενός Γάλλου.

Γ-11. Ένας κροάτης γιατρός εκφράζει τα αισθήματά του μετά την επίσκεψή του στο πεδίο μάχης κοντά στον ποταμό Έβρο (Μαρίτσα)

Στο δρόμο προς τη Ντρινόπολιε (Αδριανούπολη)

Αφού πήραμε άδεια εισόδου από τον υπασπιστή του στρατηγού Στεπάνοβιτς και αφού ζητήσαμε οδηγίες, αρχίσαμε να προχωράμε προς τη Ντρινόπολιε. Η απόσταση από το Μουσταφά - πασά μέχρι τη Ντρινόπολιε ήταν περίπου 35 χιλιόμετρα [...]

Μετά από μιάμιση ώρα περπάτημα, μας έφτασε μια άδεια στρατιωτική άμαξα με αρκετά καλά άλογα.

Ο αμαξάς, ένας σέρβος στρατιώτης, μας ανέβασε πάνω με ευχαρίστηση και μετά από μιάμιση ακόμα ώρα φτάσαμε σε ένα χωριό που ονομαζόταν Κεμλ, όπου είχε εγκατασταθεί το Μηχανικό τμήμα του σερβικού στρατού – εκείνο που είχε κατασκευάσει τη γέφυρα του ποταμού Μαρίτσα. Ο διοικητής των στρατευμάτων, Ρούζιτς, τον οποίο βρήκαμε να διαβάζει εφημερίδα στη σκηνή του, μας δέχθηκε ευγενικά, όταν μας παρουσίασαν και του δείξαμε την άδεια. Μας πήγε να επιθεωρήσουμε τα αμπριά (υπόγεια δωμάτια στα χαρακώματα), όπου οι στρατιώτες μαγείρευαν φασόλια για το γεύμα σε μεγάλα καζάνια. Αυτά τα αμπριά είναι αρκετά άνετα. Στο καθένα από αυτά υπάρχει χώρος για 12 στρατιώτες· το ύψος τους είναι λίγο ψηλότερο από το ύψος ενός άνδρα, έχουν ακόμα και παράθυρα, τα οποία για τζάμια έχουν μεγάλα μπουκάλια· στο πάτωμα υπάρχουν αχυρένια στρώματα. Οι στρατιώτες που συναντήσαμε εκεί ήταν χαρούμενοι και ζωηροί [...]

Όταν επιστρέψαμε στο στρατόπεδο από τη γέφυρα, ο αρχηγός διέταξε ένα αγόρι που φορούσε πλήηκιο οδηγού, να ετοιμάσει ένα αμάξι και να μας οδηγήσει στην πρώτη γραμμή. Το αμάξι ήταν στη διάθεση του στρατηγού Ράζιτς και το αγόρι εξήγησε στον αρχηγό ότι ο στρατηγός τού είχε απαγορεύσει να μεταφέρει οποιονδήποτε χωρίς την άδειά του· ο αρχηγός ωστόσο τον διέταξε να μεταφέρει εμάς – τα «αγαπητά αδέρφια» – σε όποιο μέρος επιθυμούσαμε, με δική του ευθύνη.

Στα περίχωρα της Ντρινόπολιε με αμάξι

Συναντήσαμε τους στρατιώτες, όχι μακριά από τα κανόνια, να περπατούν, να καπνίζουν, να καθαρίζουν τα ρούχα τους και να κουβαλούν νερό. Ο καιρός ήταν υπέροχος, ο αέρας δροσερός αλλά όχι κρύος, ο ήλιος ζεστός – έτσι εκφράσαμε την επιθυμία να μείνουμε εκεί μέχρι την επόμενη ημέρα και να περάσουμε τη νύχτα στο αμπρί. Θα το είχαμε σίγουρα κάνει, εάν ο γιατρός στο Μουσταφά-πασά δεν μας είχε απειλήσει με καραντίνα σε περίπτωση που μέναμε μία ακόμα ημέρα. Οι στρατιώτες που επισκεφτήκαμε ήταν ευδιάθετοι και, για να μας ευχαριστήσουν, μας έδειξαν πώς οπλίζουν τα κανόνια με οβίδες τύπου σράπνελ και άλλα βλήματα. Μας

έδωσαν κάλυκες από τουρκικά σράπνελ που δεν είχαν εκραγεί ως ενθύμιο. Οι στρατιώτες μάς είπαν ότι τώρα, μετά από μακροχρόνια πρακτική και έλεγχο, και οι δύο πλευρές σημάδευαν αρκετά καλά. Ωστόσο, λίγοι σκοτώνονταν και μικρός μόνο αριθμός κανονιών καταστρέφονταν, γιατί τα φύλαγαν προσεκτικά. Αμέσως μόλις φάνηκαν οι στρατιώτες, ο εχθρός άρχισε να ρίχνει άγριους πυροβολισμούς. Όποιος ξεπρόβαλλε πάνω στο λόφο, δεν μπορούσε να κρυφτεί πουθενά, γιατί σε ολόκληρη την περιοχή γύρω από την Ντρινόπολιε δεν υπήρχε ούτε δέντρο ούτε θάμνος για να κρυφτεί κανείς, μόνο χαμηλό χορτάρι. Στη διάρκεια των νυχτερινών μαχών, όλα φεγγοβολούσαν από τους τουρκικούς ανακλαστήρες, από τους οποίους ένας μόνο είχε σπάσει μέχρι τώρα. Ωστόσο, και οι Σέρβοι φώτιζαν τις τουρκικές θέσεις.

Στη διάρκεια των εκχειριών, συναντούσαν συχνά τούρκους στρατιώτες στην ουδέτερη ζώνη. Οι Τούρκοι τους έδιναν τσιγάρα κι εκείνοι σε αντάλλαγμα τους έδιναν ψωμί. Καθώς μιλούσαν, ανακάλυψαν ότι οι τούρκοι στρατιώτες νόμιζαν ότι οι Τούρκοι είχαν καταλάβει τη Νις και το Πλόβντιφ (Φιλιπούπολη) και είχαν περικυκλώσει το βουλγαρικό στρατό στο Μουσταφά-πασά. Οι τούρκοι στρατιώτες απλά δεν πίστευαν ότι η περιοχή της Ντρινόπολιε ήταν εντελώς περικυκλωμένη.

Βρήκαμε πολλούς σέρβους στρατιώτες να μιλούν φιλικά με βουλγάρους. Από τη σερβική θέση, βλέπαμε τους τούρκους στρατιώτες που απείχαν γύρω στα 200 μέτρα από εμάς, και σκότωναν την ώρα τους, όπως ακριβώς και οι σέρβοι στρατιώτες. Ορισμένοι γενναίοι στρατιώτες μάς είπαν πολλά για τις μάχες στην Ντρινόπολιε και το Κουμάνοβο, και θα τους ακούγαμε για πολύ ακόμα, εάν δεν βιαζόμασταν να επιστρέψουμε στο Μουσταφά-πασά.

Εφημερίδα Hrvatski pokret, 28 Δεκεμβρίου 1912.

Κροάτες και σλοβένοι γιατροί πήγαν εθελοντικά στις βαλκανικές χώρες στη διάρκεια των πολέμων για να περιθάλψουν τους τραυματίες. Ο Δόκτωρ Τ., συγγραφέας του παραπάνω κειμένου, ταξίδεψε στην Αδριανούπολη με τις συστάσεις του διοικητή του Βουλγαρικού Ερυθρού Σταυρού, μαζί με ένα σλοβένο και ένα βούλγαρο γιατρό.

ⓘ Να περιγράψετε τη ζωή των στρατιωτών στα πεδία της μάχης στη διάρκεια των εκχειριών. Είναι ίδια με τη ζωή σε ώρα πολέμου; Πως πιστεύετε πως ήταν η ζωή στα αμπριά; Ήταν «άνετη», όπως την περιγράφει ο Δόκτωρ Τ.; Ποια νομίζετε ότι ήταν τα κίνητρα που έσπρωξαν τους γιατρούς να επισκεφτούν το πεδίο της μάχης; Ποια ήταν η γνώμη του Δόκτορα Τ. γι' αυτόν τον πόλεμο ειδικά και για τον πόλεμο γενικά; Πώς δέχτηκαν τους γιατρούς οι στρατιώτες;

► **Εικ. 32. Ο τσέχος γιατρός, Δρ Γιαν Λέβιτ, στο νοσοκομείο του Ομίλου των Σερβίδων Αδελφών**

Balkanski rat u slici i reči 2, 27 Ιανουαρίου (9 Φεβρουαρίου) 1913.

Γ-12. Ο Ιζέτ Φουάντ Πασά³⁵ περιγράφει την έλλειψη ψωμιού που βασανίζει τους τούρκους στρατιώτες

15 Δεκεμβρίου

Άκουσα την ίδια στιγμή από διαφορετικές πλευρές ότι δεν είχε μοιραστεί ψωμί στους στρατιώτες μας για δυο μέρες ... Αμέσως διεξήγαγα έρευνα: μου είχαν κρύψει την αλήθεια και έμαθα πως ο «αδιάφορος»³⁶ του Χαντέμκιοϊ είχε ετοιμάσει τις προμήθειες με τέτοιο τρόπο, προκειμένου να παίξει ένα καλό παιχνίδι εναντίον μας! Και οι φτωχοί μας στρατιώτες

δεν παραπονέθηκαν παρά μόνο την τελευταία στιγμή. Γενναίοι άνδρες. Το πραγματικά καλό ψωμί, είναι αυτοί.

Όταν υπογραφεί η συνθήκη ειρήνης, θα παιχτεί ένα μεγάλο στρατιωτικό ματς μεταξύ μας, μεταξύ των οπαδών του Αμπντουλάχ³⁷ και των οπαδών του Ναζίμ³⁸, σχετικά με την απόδοση ευθυνών. Τι τύχη, τι ευτυχία να μην ανήκει κανείς σε καμιά παράταξη. Αυτή η ιστορία με τη διανομή του ψωμιού επιβεβαιώνεται ολοένα και περισσότερο. Από όλες τις πλευρές, από κάθε σώμα στρατού, όλοι κατηγορούν τον «αδιάφορο» του Χαντέμκιοϊ. Η κατάσταση οδηγείται σε τρέλα. Ο διοικητής τρελάθηκε, οι αρχηγοί των στρατιών τρελάθηκαν, όλοι τρελαθήκαμε. Υπάρχουν άνδρες που δεν έχουν φάει ψωμί εδώ και τρεις ημέρες. Ο σιδηρόδρομος είναι δυο βήματα και η πρωτεύουσα ακριβώς πίσω μας.

16 Δεκεμβρίου

Βρεθήκατε ποτέ περιστοιχισμένοι από 21.000 άνδρες που έχουν να φάνε τέσσερις ημέρες ψωμί; Λοιπόν, σε τέτοια θέση βρίσκομαι.

Izzet-Fuad pasha, σ. 255.

ⓘ Γιατί αποκαλεί «αδιάφορο» τον στρατιωτικό επιθεωρητή ο Ιζέτ Φουάντ;

Γ-13. Απόσπασμα από τις αναμνήσεις ρουμάνου στρατιώτη

Επιτέλους, τα αποτελέσματα ανακοινώθηκαν, τελικά μου απόμεινε αρκετό ηθικό σθένος, ώστε να μη χρειαστώ περαιτέρω εξηγήσεις. Με απλή και λυπημένη φωνή, ένας άνδρας μου είπε: «Είναι ασιατική χολέρα!» Οι στρατιώτες που στέκονταν παραπέρα με κοιτούσαν με τρομαγμένα μάτια. Ένιωσα πως ξαφνικά είχα μεταμορφωθεί στα μάτια τους σε κάποιο τέρας της αποκάλυψης. [...] Όταν όμως εμπιστεύτηκα τις επιθυμίες μου σε έναν από τους στενούς συντρόφους μου, ίσως τον τελευταίο, και του έδωσα οδηγίες για τους αγαπημένους μου που με περίμεναν, είδα

35 Για τον Ιζέτ Φουάντ Πασά βλ. υποσ. 20.

36 Αυτό είναι το όνομα που έδωσα στον επιθεωρητή μας (υποσημείωση του συγγραφέα).

37 Ο Αμπντουλάχ Πασά ήταν διοικητής της ανατολικής στρατιάς.

38 Ο Ναζίμ Πασά ήταν υπουργός Πολέμου.

γνήσιο, ωμό οίκτο στα μάτια όλων τους... Παρ'όλα αυτά, κανένας δεν μου έσφιξε το χέρι, όταν έφυγα. [...] Έφυγα για την αίθουσα της καραντίνας. Μπορώ να σας πω ότι δεν ήμουν ούτε απελπισμένος ούτε τρομερά λυπημένος. Ένα μόνο συναίσθημα με κυρίευε. Παρακολουθούσα τον εαυτό μου και περίμενα. [...] Ήμουν τυχερός που επέστρεψα γρήγορα στο σύνταγμα και στους συντρόφους μου.

Sadoveanu, σ. 276-277.

3 Μπορείτε να ακολουθήσετε τα ίχνη της εξάπλωσης της χολέρας στη Βαλκανική Χερσόνησο; Από πού ξεκίνησε; Γιατί στρατιώτες και πολίτες έδειχναν τρομοκρατημένοι στο άκουσμα της συγκεκριμένης ασθένειας;

► **Εικ. 33. Ελληνικό στρατόπεδο έξω από την Ξάνθη**

Η Αθήνα των Βαλκανικών Πολέμων 1912-1913.

Γ-14. Απόσπασμα από το ημερολόγιο του Έλληνα εθελοντή, Βασιλείου Σουρράπα

Εκκινήσαμεν, διήλθομεν από εν βουλγαρικών χωρίων. Εκεί ήτο πλήθος ορνίθων, παπιών, γάλων, χηνών. Εφορμήσαμεν άλλοι με πέτρας, άλλοι με ξίφη και εντός ολίγου όλο το τάγμα, άλλοι με δύο και τρεις όρνιθες και άλλοι εις χείρας αυγά και άλλα. Εγώ έπι-ασα μία γαλοπούλα, η μόνη όπου ευρέθη εκεί. Επρο-χωρήσαμε προς την γέφυραν. Το θέαμα ήτο έξοχον. Άλλοι έσφαζον, άλλοι εμαδούσαν, άλλοι έφευγον και εκυνηγούσαν. Θέαμα δια κινηματογράφον εξαι-

σιον. Τέλος εφθάσαμεν εις την γέφυραν όπου τάγμα του 19ου εφρούρει την γέφυραν. Ανελάβαμεν την φρουράν. Ετοποθετήθημεν και ανάψαμε πυράς και καθένας έψηnen το πλιάτσικο. Ήναψα μεγάλην πυράν καθώς και καλήν και έψησα την γαλοπούλα, μη έχων άλας εγέμισα αυτήν με τυρί, όπου εψήθη θαυμάσια. Ήτο έως 5 οκάδας. Έφαγον ολίγην εις τας 8 και την υπόλοιπον έβαλον εις το γυλιόν μου με χα-ράν αυτήν των παιδιών. Έδιατάχθημεν να σβύσωμεν τας πυράς και να κατακλιθώμεν, καθώς και έγινεν. Εις τας 2 μετά το μεσονύκτιον ήλθεν ο επιλοχίας και μας διατάσσει να εγερθώμεν. Ηγέρθημεν μερικοί και επήγαμε να διπλασιάσωμεν τους σκοπούς, διότι αντελήφθησαν θόρυβον εις την απέναντι όχθην του ποταμού.

Τρίχα, σ. 175, 187-188.

Κ Ο Βασίλειος Σουρράπας μετανάστευσε στην Αμερική σε ηλικία οκτώ ετών. Όταν ξέσπασε ο πόλεμος το 1912, επέστρεψε στην Ελλάδα για να καταταγεί στο στρατό. Μετά τη λήξη του πολέμου, επέστρεψε στην Αμερική.

3 Εάν η παραπάνω πηγή γινόταν ταινία, ποιο, νομίζετε, θα ήταν το είδος που θα της ταίριαζε καλύτερα; Με ποιον τρόπο ανταποκρίνεται στην παραδοσιακή επική περιγραφή των Βαλκανικών Πολέμων; Η λεηλασία που περιγράφει το κείμενο, νομίζετε ότι αποτελεί εκδήλωση βίας ή ζήτημα επιβίωσης;

Γ-15. Το ηθικό του βουλγαρικού στρατού, όπως αναλύεται από έναν Βούλγαρο με σημαντική θέση στο στρατό, χρόνια μετά το τέλος του πολέμου

Το ηθικό του στρατού μας δεν ήταν διόλου υψηλό. Καθώς υπέφερε από τις στερήσεις και τις ασθένειες πολύ καιρό, ο στρατός μας είχε πέσει σε κατάθλιψη. Η παράταση των πολιτικών διαπραγματεύσεων έφερνε τους στρατιώτες μας σε δύσκολη θέση. Ένωθαν όλοι νοσταλγία για τα σπίτια τους και εύχονταν να γυρίσουν πίσω το γρηγορότερο δυνατόν. Επιπλέον, η ιδέα της διεξαγωγής ενός πολέμου εναντίον των συμμάχων μας δεν ήταν διόλου δημοφιλής στους

στρατιώτες μας και όλοι ήθελαν να αποφύγουν ένα τέτοιο ενδεχόμενο.

Οι αξιωματικοί συστηματικά έκρυβαν το γεγονός ότι στις μονάδες είχαν ξεσπάσει διαδηλώσεις και εξεγέρσεις ενάντια στον πόλεμο, καθώς ο Υπαρχηγός τους είχε απειλήσει ότι θα απολύονταν, εάν επέτρεπαν την αταξία. Έτσι, κανείς δεν έλεγε την αλήθεια. Βέβαια, κάποια ακραία στοιχεία διεξήγαγαν μια ηττοπαθή προπαγάνδα, αυτή όμως δεν ήταν τόσο επικίνδυνη όσο η εσωτερική πεποίθηση του κάθε στρατιώτη ότι αυτός ο αδελφοκτόνος πόλεμος δε θα μπορούσε να φέρει κάτι καλό. Ο σεισμός στο Βελίκο Τύρνοβο και τη Γκόρνα Οριάχοβιτσα συνέβαλε επιπλέον στην κατάθλιψη.

Fichev, *Ανθολόγιο*.

Γιατί ο Φίτσεφ αποκαλεί τον πόλεμο «αδελφοκτόνο»;

Γ- 16. Από τις αναμνήσεις ρουμάνου αξιωματικού σχετικά με τη διάβαση του Δούναβη από την ειδική στρατιωτική πλωτή γέφυρα στην Κοράμπια

Αμέτρητοι Ρουμάνοι πήγαν να πολεμήσουν κάπου, οπουδήποτε. Τι γνώριζαν σχετικά με το μέρος που πήγαιναν και το σκοπό που θα πολεμούσαν; Τους παρατηρούσα προσεκτικά, όταν πατούσαν την τελευταία σανίδα της γέφυρας σε βουλγαρικό έδαφος. Ορισμένοι άρχιζαν να τραγουδούν και να κραυγάζουν, πετώντας στον αέρα τα πηληκιά τους, άλλοι κοιτούσαν ευθεία με θλίψη στα μάτια. Και σίγουρα οι περισσότεροι από αυτούς, και σε αυτό δεν κάνω λάθος, νομίζω οχτώ στους δέκα, οι περισσότεροι, λοιπόν, έκαναν

γρήγορα το σταυρό τους, σα να μην ήταν ο Θεός μας, Θεός των Βουλγάρων επίσης – σα να μπορούσε Εκείνος να αποφασίσει και να προστατεύσει τις ζωές αυτών που πήγαιναν στον πόλεμο. [...]

Gane, σ. 27-28.

Να συγκρίνετε τα κείμενα Γ-15 και Γ-16. Πιστεύετε πως υπάρχουν διαφορές στη συμπεριφορά των στρατιωτών, διαφορές που συνδέονται με το γεγονός ότι στην πρώτη περίπτωση έχουμε έναν ανεπιτυχή πόλεμο, ενώ στη δεύτερη έναν νικητή στρατό; Μπορείτε να βρείτε σημεία στα δύο κείμενα που να δηλώνουν τα κοινά στοιχεία μεταξύ των «εχθρών»;

Γ-17. Η συνάντηση των τούρκων και των μαυροβούνιων στρατιωτών στη Σκόδρα μετά την παράδοση της πόλης

24 Απριλίου 1913

Καθώς κατέβαιναν προς την Αγορά, οι Μαυροβούνιοι συναντούσαν τούρκους στρατιώτες που κατευθύνονταν προς τη γέφυρα από την οποία θα αναχωρούσαν. Σταματούσαν και μιλούσαν μεταξύ τους για λίγο· οι Μαυροβούνιοι τους πρόσφεραν λευκό ψωμί και οι Τούρκοι το δέχονταν με ευγνωμοσύνη, άλλοτε αντάλλασσαν τσιγάρα. Συχνά οι χθεσινόι εχθροί έδιναν τα χέρια. Μικρά επεισόδια όπως αυτά επαναλαμβάνονταν συχνά, σε κοινή θέα των πολιτών, οι οποίοι δεν ανακατεύονταν, ούτε έδειχναν το παραμικρό σημάδι οποιουδήποτε αισθήματος. Αργότερα, μετά το μεσημέρι, οι τούρκοι στρατιώτες κατηφόρισαν από το Τεπέ σε σχηματισμό και εγκατέλειψαν οριστικά την πόλη.

Berri, σ. 252.

Γενικές ερωτήσεις υποκεφαλαίου II

Ποιες ήταν οι εμπειρίες που βίωσαν οι στρατιώτες στο μέτωπο; Προσπαθήστε να εντοπίσετε τις θετικές και τις αρνητικές όψεις των εμπειριών τους.

Γιατί νομίζετε ότι η καθημερινή ζωή στο μέτωπο κάνει φίλους τούς εχθρούς;

Αναζητήστε μέσα στα κείμενα τους διάφορους λόγους που προκαλούσαν δυσαρέσκεια στους στρατιώτες.

Συγκρίνετε με το υποκεφάλαιο III του κεφ.Β: επιβεβαιώθηκε ο προπολεμικός ενθουσιασμός των βαλκανικών λαών από την εμπειρία του πολέμου;

III. Ο παράλληλος πόλεμος

Γ-18. Επιστολή του Ιπποκράτη Παπαβασιλείου στη σύζυγό του, Αλεξάνδρα

Σνέφτσι 23 Ιουνίου 1913

Αγαπημένη μου γυναικούλα,
Εις την εναντίον των Τούρκων εκστρατεία σου έγραφα από Τουρκικά χωριά. Τώρα εις την εναντίον των Βουλγάρων σου γράφω από Βουλγαρικά. Σου έγραφα και προχθές αγάπη μου αμέσως μετά την μάχη του Κιλκίς μετά τον θρίαμβον αυτόν. Το Κιλκίς ήτο η φωλέα και η ιερά πόλις των Βουλγάρων και των Κομιτατζήδων. Πατρίς δε και του Δάνεφ. Μετά την μάχη την επυρπόλησαν· το θέαμα ήτο μεγαλοπρεπέστατον· έκαie επί δύο ημέρας· οι κάτοικοι όλοι Βούλγαροι είχον φύγει από πριν. Ο στρατός μας, αγάπη μου προελαύνει διαρκώς εν gallorant, καταδιώκων τους θρασυδειλους Βουλγάρους οι οποίοι φεύγουν σαν λαγοί οι αχρείοι· δεν μπορούμε να τους φθάσωμε στα πόδια· αλλά πού θα πάνε; Κάπου θα σταματήσουν. Δεν φαντάζεσαι, χρυσό μου, τι εικόνα παρουσιάζει αυτό το πεδίο του πολέμου. Παντού όπου περνούμε συναντώμεν εικόνας ερημώσεως και δυστυχίας. Οι Τούρκοι, οι οποίοι υπέφεραν τα πάνδεινα φαίνονται από τους Βουλγάρους, αντεκδικούνται τώρα και τους καίουν τα χωριά και τα γεννήματα. Παρερχόμεθα διαρκώς δια μέσου πυρπολούμένων χωρίων· οι Βούλγαροι όλοι έχουν φύγει· εις την Μακεδονία δεν υπάρχουν πλέον Βούλγαροι· έφυγαν τα τέρατα ανεπιστρεπτί· και να τους ιδείς τι laches που είνε· οι αιχμάλωτοι τους οποίους συλλαμβάνομεν τρέμουν. Πόσον είμαι ευτυχής που έγινε αυτός ο πόλεμος δια να γλυτώσωμεν μια για πάντα με τους λεονταρήδες αυτούς εχθρούς μας, να τους γνωρίσωμεν και να μας γνωρίσουν, να τους ρίψωμεν την λεοντήν και να τους αποκαλύψωμεν εις όλον τον κόσμον τον οποίον είχαν γελάση με την θρασύτητά των ώστε να τους ονομάζουν Πρώσους της Ανατολής, τους γελοίους και μωρούς! Δεν τους έφθαναν όσα πήραν οι λωποδύτες και κακόπιστοι· ηθέλησαν να αρπάσουν και την μερίδα των συμμάχων των, εκείνων οι οποίοι τους εβοήθησαν εις τας κατακτήσεις των και άνευ των οποίων θα ήσαν προ πολλού κατεστραμμένοι από τους Τούρκους. Τώρα θα χάσουν και ό,τι απέκτησαν. Είνε

άξιοι της τύχης των. Επ' αυτών εφαρμόζεται ο μύθος του σκύλου και του κρέατος.

Σε έχω διαρκώς κοντά μου μαζί με τα αγαπημένα μας παιδάκια. Σε ποθώ, αλλά η νίκη με παρηγορεί και με ανακουφίζει διότι συντομεύει και τον χρόνον του χωρισμού μας. Υποθέτω να μη διαρκέση ο πόλεμος περισσότερο από 15 ημέρας.

Τι λέγει τώρα ο Ευγένιος δια τους Βουλγάρους τους οποίους εθαύμαζε τόσο!

Με όλην μου την αγάπην
Ο ανδρούλης σου

Τρίχα, σ. 318-319.

Ο Παπαβασιλείου σπούδασε στη Στρατιωτική Σχολή της Αθήνας και στην Πολεμική Ακαδημία του Βερολίνου. Συμμετείχε ως αξιωματικός στον ελληνoturkικό πόλεμο του 1897 και στους Βαλκανικούς Πολέμους. Τον πάντρεψαν το 1909 η Βασίλισσα Όλγα και ο διάδοχος Κωνσταντίνος. Αργότερα αποπέμφθηκε από το στρατό για ένα μικρό χρονικό διάστημα εξαιτίας των φιλοβασιλικών πεποιθήσεών του. Έγινε υπουργός Ναυτιλίας στη διάρκεια της δικτατορικής κυβέρνησης του Ιωάννη Μεταξά (1936-1941).

Γιατί είναι τόσο σημαντική η νίκη για τον Παπαβασιλείου;

Ποια ήταν η εικόνα που είχαν οι Έλληνες για τους Βουλγάρους πριν από τους Βαλκανικούς Πολέμους; Τι θα γράφατε στο γράμμα που θα στέλνατε στην οικογένειά σας, εάν ήσασταν στρατιώτης στο μέτωπο; Προσπαθήστε να βρείτε γράμματα στρατιωτών που έλαβαν μέρος σε άλλους πολέμους του 20^{ου} αιώνα και συγκρίνετε το περιεχόμενό τους.

Γ-19. Το Ίδρυμα για τη Διεθνή Ειρήνη Κάρνεγκη σχολιάζει τις «παράλληλες» απώλειες από το κάψιμο χωριών και την έξοδο των ανθρώπων

Το κάψιμο χωριών και η έξοδος του ηττημένου πληθυσμού αποτελεί κοινό και παραδοσιακό χαρακτηριστικό όλων των βαλκανικών πολέμων και εξεγέρσεων. Αποτελεί συνήθεια αυτών των λαών. Ότι

υπέφεραν οι ίδιοι, το επιβάλλουν με τη σειρά τους στους άλλους. Κάτι τέτοιο θα μπορούσε να αποφευχθεί μόνο με επιτακτικές εντολές από την Αθήνα, το Βελιγράδι και τη Σόφια και μόνο εάν η Εκκλησία και οι διάφορες οργανώσεις υποστήριζαν την απόφαση των κυβερνήσεων. Μάλιστα μια γενική έκκληση για επίδειξη ανθρωπιάς δημοσιεύθηκε από τη μακεδονική επαναστατική «Εσωτερική Οργάνωση³⁹», όπως φαίνεται όμως, λίγα αποτελέσματα έφερε.

Carnegie, σ. 73.

► **Εικ. 34. Ερείπια στην πόλη των Σερρών**

§ Το «κάψιμο των χωριών και η έξοδος του ηττημένου πληθυσμού» αποτελούν πράγματι «κοινά και παραδοσιακά γνωρίσματα»; Θεωρείτε ότι το «κάψιμο των χωριών και η έξοδος του ηττημένου πληθυσμού» αποτελούν: (α) βαλκανική παράδοση ή (β) έχουν συμβεί και σε άλλα μέρη της Ευρώπης ή του κόσμου ευρύτερα;

Carnegie, εικ. 7, 8 και 9, σ. 86-87.

³⁹ Εσωτερική Οργάνωση (Internal Makedonian –Odrin Revolutionary Organisation): ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1893 με στόχο την επίτευξη της αυτονομίας της Μακεδονίας και της περιοχής της Αδριανούπολης στη Θράκη.

Γ-20. Η φυγή των μουσουλμάνων, Οκτώβριος 1912

Διαταχθήκαμε για να ξεκινήσουμε, αλλά ήταν σχεδόν αδύνατο να προχωρήσουμε με τάξη. Ο δρόμος ήταν κλεισμένος με κάρα, κοπάδια, γυναίκες και παιδιά που προχωρούσαν χωρίς οργάνωση· είναι ο μουσουλμανικός μας πληθυσμός που αποσύρεται προς το εσωτερικό. Καημένοι άνθρωποι! Όλοι τους κλαίνε, γιατί εγκαταλείπουν τις περιουσίες και τα σπίτια τους· η φρίκη του πολέμου ήδη ξεκίνησε.

Selim, σ. 24.

Γ-21. Η Βουλγαρική Εξαρχία προσπαθεί να προσηλυτίσει βουλγαρόφωνους μουσουλμάνους στο χριστιανισμό

Μένει να αναφέρουμε τις πρακτικές που ακολούθησαν οι Βούλγαροι σε μια μεγάλη περιοχή, επιχειρώντας με τη βία να επαναφέρουν στο χριστιανισμό τους Πομάκους. Οι Πομάκοι είναι Βούλγαροι ως προς τη φυλή και τη γλώσσα, οι οποίοι κάποια στιγμή της τουρκικής κατάκτησης προσηλυτίστηκαν με τη βία στο Ισλάμ. Μιλούν τουρκικά και στην παράδοσή τους διατηρούν κάποιες μνήμες από το χριστιανικό τους παρελθόν. Οι συνθήκες όμως, τους κάνουν συνήθως φανατικούς μουσουλμάνους. Στις πρόσφατα κατακτημένες περιοχές, ο αριθμός τους φτάνει τουλάχιστον τα 80.000 άτομα, τα οποία είναι κυρίως συγκεντρωμένα βόρεια και ανατολικά του Νευροκοπίου.

Η βουλγαρική Ιερά Σύνοδος σχεδίασε τον μαζικό προσηλυτισμό τους και συχνά στηρίχτηκε στην υποστήριξη των στρατιωτικών και πολιτικών αρχών, για να μην αναφερθούμε και στο ρόλο που έπαιξαν οι παραστρατιωτικές ομάδες. Συνήθως δεν χρειάστηκε να ασκηθεί πραγματική βία. Οι απειλές που συνοδεύονταν από την επίδειξη ισχύος, αρκούσαν συνήθως για να παρακινηθούν ολόκληρα χωριά να δεχθούν την τελετή του βαπτίσματος.

Η πολιτική αυτή ασκούσαν συστηματικά και πριν ξεσπάσει ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος· οι Πομάκοι στις περισσότερες περιοχές έδειχναν να έχουν συμμορφωθεί με τη Βουλγαρική Εκκλησία και άκουγαν φαινομενικά πειθήνια τη λειτουργία των ιερέων και των μοναχών που είχε στείλει η Ιερά Σύνοδος για να τους κατηχήσει στα δόγματα του χριστιανισμού. Αυτή η παρέκκλιση, σε εμφανή αντίθεση με τη θρη-

σκευτική ανεκτικότητα που επιδείκνυε συνήθως το Βουλγαρικό Βασίλειο στους μουσουλμάνους που ζούσαν στις συνοριακές περιοχές της επικράτειάς του, πρέπει να συνυπολογισθεί στις πιο αξιοκατάκριτες κτηνωδίες του πολέμου. Η Ιερά Σύνοδος υποστήριζε ότι, καθώς οι Πομάκοι είχαν προσηλυτιστεί διά της βίας στο Ισλάμ, μπορούσε δικαίως να εφαρμοστεί και πάλι η βία για να ανατραπεί η προηγούμενη διαδικασία.

Carnegie, σ. 77.

Στα όρη της Ροδόπης, η βουλγαρική Εξαρχία, με την υποστήριξη των παραστρατιωτικών οργανώσεων, επιχείρησε να προσηλυτίσει στο χριστιανισμό τους βουλγαρόφωνους μουσουλμάνους. Αρχικά, οι πράξεις αυτές υποστηρίχθηκαν από διάφορους εθνικιστές διανοούμενους και στη συνέχεια εντάχθηκαν στην επίσημη κρατική πολιτική.

Γιατί, στη διάρκεια του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου, έλαβε χώρα η πρακτική αυτή; Τι ρόλο έπαιξε η θρησκεία στη διαδικασία οικοδόμησης των εθνών στα Βαλκάνια; Προσπαθήστε να βρείτε σχετικές μαρτυρίες στο Βιβλίο Εργασίας 2.

► Εικ. 35. Εφοδιοπομπή του Βουλγαρικού Ερυθρού Σταυρού

Carnegie, εικ. 23, σ. 217.

Γ-22. Επίσημη αποδοκιμασία των βίαιων πρακτικών από το βουλγαρικό Γενικό Αρχηγείο Στρατού

ΔΙΑΤΑΓΗ ΑΡ. 69 ΤΟΥ ΥΠΑΡΧΗΓΟΥ ΣΤΡΑΤΗΓΟΥ Μ. ΣΑΒΟΦ⁴⁰
ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΑΣΦΑΛΕΙΑ ΤΗΣ ΖΩΗΣ, ΤΗΣ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΤΙΜΗΣ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΣΤΙΣ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΜΕ-
ΝΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ

Λόζενγκραντ⁴¹, 13 Δεκεμβρίου 1912

Πληροφορίες έφτασαν στο αρχηγείο, οι οποίες δυστυχώς μας κάνουν να υποπτευθούμε ότι ορισμένοι άνθρωποι και αξιωματικοί τόλμησαν να καταφύγουν σε λεηλασίες και βία εναντίων των πολιτών στις κατακτημένες περιοχές. Καθώς, αυτές οι εξαιρετικά επιλήψιμες και απάνθρωπες πράξεις, από τη μια μεριά, εκθέτουν το βουλγαρικό έθνος και από την άλλη, κλονίζουν την εμπιστοσύνη των μελλοντικών υπηκόων μας, ειδικά των μουσουλμάνων πολιτών, στην ικανότητα της χώρας μας να διαφυλάξει την τιμή, την περιουσία και τη ζωή τους, διατάσσω:

1. Οι διοικητές του στρατού και οι στρατιωτικοί κυβερνήτες πρέπει να πάρουν άμεσα αυστηρά μέτρα, προκειμένου να αρχίσουν να απαγγέλλονται κατηγορίες για ανάλογες πράξεις που έχουν διαπραχθεί στην περιοχή που έχει καταλάβει ο στρατός τους. Οι ένοχοι πρέπει αμέσως να οδηγηθούν στο δικαστήριο ανεξάρτητα από το βαθμό και τη θέση τους. Όλοι οι διοικητές πρέπει να ειδοποιηθούν, προκειμένου να τιμωρούν παρόμοιες εγκληματικές πράξεις δίχως έλεος, έχοντας υπ' όψιν τους ότι σε αντίθετη περίπτωση θα θεωρούνται οι ίδιοι υπεύθυνοι.

2. Πρέπει να ληφθούν αυστηρά μέτρα για την εγκαθίδρυση της τάξης και της πειθαρχίας στα μετόπισθεν. Όποιος δεν ανήκει στο στρατό ή δε δουλεύει για το στρατό πρέπει να σταλεί πίσω στη Βουλγαρία. Όποιος ανήκει στο στρατό, αλλά δεν θεωρείται αρκετά φερέγγυος και υπηρετεί στα μετόπισθεν, πρέπει να σταλεί στην πρώτη γραμμή.

3. Οι αξιωματούχοι όλων των βαθμίδων πρέπει να

προειδοποιηθούν ότι οι πολίτες των κατακτημένων περιοχών, ανεξάρτητα από την εθνικότητα και τη θρησκεία τους, βρίσκονται υπό την προστασία των στρατιωτικών μας νόμων και ότι κάθε αδικαιολόγητη βία και αδικία εναντίον τους θα καταδιώκεται από τους νόμους της πατρίδας μας. Προκειμένου να επιβληθούν τα μέτρα αυτά, κάνω έκκληση να συνεργαστούν όλες τις στρατιωτικές και πολιτικές αρχές.

4. Συμπερασματικά, θα ήθελα να σας θυμίσω ότι ξεκινήσαμε αυτόν τον πόλεμο στο όνομα ενός ανώτερου ανθρώπινου ιδεώδους: της απελευθέρωσης αυτών των ανθρώπων από ένα καθεστώς που ήταν αφόρητο εξαιτίας της βίας και της αδικίας. Ο Θεός βοήθησε τους γενναίους βουλγάρους γιους του, να επιτύχουν στην ευόδωση αυτού του ευγενούς στόχου. Αυτή τη στιγμή, κάνω έκκληση σε όλους τους Βουλγάρους να μην επιτρέψουν σε κάποιους συμπατριώτες τους να εκθέτουν αυτό το λαμπρό κι ένδοξο ανδραγάθημά τους στα μάτια του πολιτισμένου κόσμου με παρόμοιες πράξεις.

V. Georgiev-St. Trifonov.

Ποιοι ήταν οι σημαντικότεροι κίνδυνοι που αντιμετώπιζαν οι πολίτες των κατακτημένων περιοχών; Νομίζετε ότι παρόμοιες στρατιωτικές διαταγές επηρεάζουν άμεσα τις δραστηριότητες των παραστρατιωτικών ομάδων ή των κανονικών στρατευμάτων; Αν ναι, σε ποιες περιπτώσεις τις επηρεάζουν; Παρατηρώντας την ημερομηνία έκδοσης της συγκεκριμένης διαταγής, μπορούμε να οδηγηθούμε στο συμπέρασμα ότι μέχρι εκείνη την ημερομηνία η βία που ασκούσαν ήταν νόμιμη;

Γ- 23. Η καταστροφή που προκάλεσε ο πόλεμος στα χωριά κοντά στη Σκόδρα και η αγωνία των ανθρώπων που προσπαθούν να βρουν μια «πειστική» αιτία για τη δυστυχία τους – Μια διήγηση της Μαίρη Έντιθ Ντούρχαμ

Ορισμένες περιφέρειες ήταν τόσο μεγάλες που μου

⁴⁰ Ο στρατηγός Μιχαήλ Σάβοφ (1857-1928) υπήρξε μια εξέχουσα μορφή του βουλγαρικού στρατού. Υπήρξε υπουργός Πολέμου πολλές φορές και πρόσφερε μεγάλες υπηρεσίες στην οργάνωση του βουλγαρικού στρατού. Στη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων είχε διοριστεί υπαρχηγός του στρατού (ο βασιλιάς Φερδινάνδος κρατούσε για τον εαυτό του τη θέση του Αρχηγού). Υπήρξε ένας από τους πρώτους υποστηρικτές και υποκινητές του Β' Βαλκανικού Πολέμου.

⁴¹ Πόλη της ευρωπαϊκής Τουρκίας - σημ. ονομ. Κιρκλαρελί· ελλ.: Σαράντα Εκκλησιές. (ΣΤ Μ)

πήρε τρεις ημέρες, από δέκα με δώδεκα ώρες, για να τις γυρίσω, να τους παρασταθώ και να επιστρέψω στο Σκούταρι. Συνολικά, επισκέφτηκα κοντά στο Σκούταρι γύρω στις 1.022 αξιοθρήνητες οικογένειες. Το πιο θλιβερό από όλα ήταν ότι ορισμένα από τα άτυχα θύματα δεν είχαν ιδέα για την αιτία της συμφοράς τους. Γυναίκες με πεινασμένα παιδιά ρωτούσαν: «Γιατί οι Μεγάλοι Βασιλιάδες (οι Δυνάμεις) επέτρεψαν στους στρατιώτες νά 'ρθουν εδώ, να μας ληστέψουν και να μας σκοτώσουν; Δεν κάναμε κακό σε κανένα. Και αυτοί μας πήραν τις κατσίκες μας, τα πρόβατά μας – όλα, όλα. Κι όταν ο άντρας μου προσπάθησε να σώσει το πρόβατα, τον σκότωσαν. Το σπίτι μας κάηκε. Και τώρα μέيناμε στους δρόμους και πεινάμε».

Mary Edith Durham, σ. 296.

Κ Η Μαίρη Έντιθ Ντούρχαμ ήταν μέλος του Βασιλικού Ανθρωπολογικού Ινστιτούτου και επίσης μέλος του Βασιλικού Ινστιτούτου Διεθνών Υποθέσεων και συγγραφέας πολλών βιβλίων. Σε ηλικία τριάντα επτά ετών, η Ντούρχαμ ταξίδεψε στο Τσέτινιε, την πρωτεύουσα του Μαυροβουνίου, εκείνη την εποχή. Στη διάρκεια αυτού του ταξιδιού, ανακάλυψε την ιδιαίτερη κλίση της. Στα επόμενα είκοσι χρόνια, ταξίδεψε συχνά στα νότια Βαλκάνια υπηρετώντας σε διάφορες οργανώσεις για την ανακούφιση των περιοχών, απθανάτισε σκηνές από την αγροτική ζωή σε υδατογραφίες και συγκέντρωσε εθνογραφικό υλικό – αντικείμενα και ιστορίες ανθρώπων. Στη διάρκεια των επόμενων δύο δεκαετιών, η Ντούρχαμ έγραψε επτά βιβλία για τα Βαλκάνια. Στο έργο της «Η πάλη για το Σκούταρι», η συγγραφέας αφηγείται τα γεγονότα που βίωσε ως αυτόπτης μάρτυρας πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο.

► **Εικ. 36. Φτωχοί, πεινασμένοι άνθρωποι εισβάλλουν στον κήπο του ιταλού προξένου στη Σκόδρα / Σκούταρι (μέσα Ιανουαρίου 1913)**

Berri, σ. 149.

► **Εικ. 37. Διανομή ψωμιού από τους Βουλγάρους στον πεινασμένο πληθυσμό της Αδριανούπολης, Απρίλιος 1913**

Λ' Illustration, Ιανουάριος-Δεκέμβριος 1913, σ. 347.

IV. Στα μετόπισθεν

G-24. Περιγραφή του Βελιγραδίου από ανταποκριτή κροατικής εφημερίδας

Ανηφορίσαμε αυτό το διάσημο λιθόκτιστο καλντερίμι του Βελιγραδίου, κατασκευασμένο από στρογγυλές πέτρες και ήταν σα να γυρίσαμε πίσω στην εποχή των Τούρκων. Το περπάτημα πάνω σ' αυτό το καλντερίμι μοιάζει με περπάτημα σε αναποδογυρισμένες πλάκες.

Όταν φτάσαμε μπροστά σε κάτι σκάλες, είδαμε έναν στρατιώτη με μισοβγαλμένη την μπότα και το πόδι έξω. Για να αποφεύγει τις ερωτήσεις των περαστικών, φώναζε εκείνος πρώτος: Χτες τις άλειψα με λίπος κι έτσι τα ποντίκια τις έφαγαν – και βιάστηκε να φύγει για τις αλλάξει.

Την ώρα που βαδίζαμε στους φαρδείς, στριφογυριστούς δρόμους της πόλης με τα μικρά σπίτια, συναντούσαμε στρατιώτες σε κάθε μας βήμα, ντυμένους με γκρι ή μπλε στολές, πράσινα αδιάβροχα και «όπανα»⁴². Καθώς είχαμε συνηθίσει να βλέπουμε στρατιώτες με καλογουαλισμένα παπούτσια και βαριές μπότες, ξαφνιαστήκαμε που βλέπαμε το σερβικό πεζικό με «όπανα», όπως τους παρουσιάζουν τα βιενέζικα περιοδικά. Με μια πιο προσεκτική ματιά ωστόσο, καταλάβαινε κανείς ότι τα πλεονεκτήματα που διέθεταν τα «όπανα» σε σχέση με τα παπούτσια ήταν πολλά. Τα «όπανα» (κι εγώ ο ίδιος φορώ) είναι πιο πρακτικά, γιατί δεν αφήνουν να εισχωρήσει το νερό και η λάσπη από το πλάι, στο σημείο δηλαδή που ενώνεται η σόλα με το πάνω μέρος του παπουτσιού: κι επιπλέον, είναι ελαφρά (...). Αν ένας στρατιώτης που έχει συνηθίσει να φορά «όπανα» αναγκαζόταν να φορέσει τις βαριές μπότες ή τα βαριά παπούτσια του στρατού, θα περπατούσε σαν να φορούσε κασόνια στα πόδια του (...).

Παντού συναντούσαμε στρατιώτες και άνδρες που σύντομα επρόκειτο να ντυθούν στο χακί. Αυτοί οι δεύτεροι φορούσαν καφέ παντελόνια από ντόπια υφάσματα, τα οποία οι κάτοικοι του Ζάγκρεμπ θεωρούσαν τουρκικά, βάδιζαν σταθερά και τους ακολουθούσαν οι γυναίκες τους, οι οποίες φορούσαν κοντά χωριάτικα πανωφόρια και είχαν σηκωμένες

τις φούστες για να αποφεύγουν το πιτσιλισμα της λάσπης (...). Όλα τα είδη των στρατιωτών πηγαينوέρχονταν συνεχώς: περπατούσαν ο ένας πίσω από τον άλλο, αδιάφορα, βουτώντας στη λάσπη των δρόμων του Βελιγραδίου. Τα μικρά και σκοτεινά πανδοχεία ήταν γεμάτα χωρικούς, ενώ οι γυναίκες τους έμεναν στους δρόμους, περιμένοντας τους άντρες τους να βγουν (...).

Όλοι εδώ έχουν συνηθίσει να είναι σε ετοιμότητα για το μέτωπο: έτσι οι προετοιμασίες και οι βιασύνες έχουν καταντήσει συνήθεια, και στα πανδοχεία, στους δρόμους, ακόμα και την ώρα που τρώνε, οι άνθρωποι μιλούν μόνο για τον πόλεμο. Γενικά επικρατεί η άποψη ότι ο πόλεμος πρέπει, και όχι ότι θα έπρεπε, να γίνει. Σε μια γωνιά της αγοράς, ένα δεκατετράχρονο αγόρι ρωτά με αγωνία ένα φίλο του μήπως η Γαλλία αλλάξει τα σχέδιά της (για τον πόλεμο) (...).

Ο ενθουσιασμός του πολέμου έχει συνεπάρεται τα πλήθη. Στην «Εθνική Άμυνα», κάποια υπηρέτρια επέμενε να γραφτεί στις Αδερφές, προκειμένου να τη στείλουν να υπηρετήσει στο μέτωπο και διαμαρτυρόταν που εκεί έστελναν μόνο κυρίες και μόνο αυτές θα έπαιρναν – όπως έλεγε – μετάλλια μόλις επέστρεφαν (...).

Εξαιρετικά λυπηρή και σημαδιακή είναι η ιστορία του ταγματάρχη Κέζεριτς, ο οποίος αυτοκτόνησε, γιατί δεν τον πήραν στο στρατό λόγω ηλικίας (...).

Βελιγράδι, 9 Οκτωβρίου 1912.

Χτες το απόγευμα είδα (...) το σερβικό ιππικό στους δρόμους. Οι δρόμοι είχαν πλημμυρίσει, σα να 'ταν θάλασσα, απ' άκρη σ' άκρη.

Καβαλικεύοντας σε κομψά άλογα με καλοσχηματισμένα σώματα, όπως βλέπουμε σε εικόνες που παρουσιάζουν τους τουρκικούς πολέμους των παλαιών ημερών, οι στρατιώτες αυτοί προχωρούν ήρεμα και το γεγονός ότι πηγαίνουν να πολεμήσουν κάνει τη σκηνή πιο μυστηριώδη και πιο ιερή. Μια έφιππη μπάντα, με τρομπέτες διάφορων μεγεθών, παίζει μουσική την ώρα που οι στρατιώτες περνούν μπροστά από το Υπουργείο Πολέμου. Αυτή η μουσική του πολέμου με συγκίνησε έντονα, κάνοντας το αίμα μου

42 Είδος παπουτσιών που φορούν οι αγρότες στα Βαλκάνια.

να κυλήσει προς το μέρος της καρδιάς και πάλι πίσω. Ο ήχος αυτός μετέδιδε ένα θρήνο, μια χαρά και μια πικρία, μπορούσες να ακούσεις κανόνια να μουγκρίζουν, πολεμοχαρείς ιαχές και τον λεπτό ήχο από το γκουσλ⁴³, που εμψυχώνει τους στρατιώτες στο πεδίο της μάχης (...)

Προχώρησα προς το σιδηροδρομικό σταθμό. Φυλασσόταν από στρατιώτες. Ο χώρος μπροστά από τον σύγχρονο και ωραίο σταθμό ήταν πλημμυρισμένος από χωρικούς, γυναίκες και άντρες που περίμεναν να δουν τους γιους τους να φεύγουν. Δεν είδα ούτε ένα δάκρυ στα μάτια των γυναικών. Κι όμως υπήρχε μια γυναίκα, η οποία από το ντύσιμό της φαινόταν ότι ανήκε στα μεσαία στρώματα· έσφιγγε στα χέρια της ένα μάλλινο καπέλο και κοιτούσε τα τρένα που ξεκινούσαν και σφύριζαν αδιάκοπα· τα μεγάλα μαύρα μάτια της γυάλιζαν από τα δάκρυα που μετὰ βίας συγκρατούσε.

Εφημερίδα *Hrvatski pokret*, 9-31 Οκτωβρίου 1912.

Η εφημερίδα *Hrvatski pokret* είχε στείλει τον Σλάβκο Βόρος ως ανταποκριτή στη Σερβία στα τέλη του 1912. Στις ανταποκρίσεις του, που δημοσιεύτηκαν μεταξύ 9 και 13 Οκτωβρίου 1912 με γενικό τίτλο «Στο δρόμο προς το Βαλκανικό μέτωπο», ο Βόρος περιγράφει το Βελιγράδι στις παραμονές του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου. Φαίνεται πως δεν κατάφερε να φτάσει στην πρώτη γραμμή. Η *Hrvatski pokret* δημοσίευσε δέκα, εξαιρετικά ενδιαφέρουσες, ανταποκρίσεις από το Βελιγράδι την εποχή του πολέμου.

Να περιγράψετε την ατμόσφαιρα που επικρατούσε στο Βελιγράδι λίγο πριν από το ξέσπασμα του πολέμου. Γιατί οι άνθρωποι εύχονταν να ξεκινήσει ο πόλεμος; Να σχολιάσετε την περίπτωση του ταγματάρχη Κέζεριτς. Ποια είναι τα αισθήματα του συγγραφέα απέναντι σε αυτήν τη φιλοπόλεμη και «ηρωική» ατμόσφαιρα που κυριαρχούσε στο Βελιγράδι; Επικροτεί τον πόλεμο; Συνειδητοποιεί τη φρίκη του πολέμου; Εξηγείστε. Να περιγράψετε τη συμπεριφορά των γυναικών. Τι εντύπωση νομίζετε ότι προκάλεσε στο συγγραφέα αυτή η συμπεριφορά;

Γ-25. Περιγραφή της Κωνσταντινούπολης από γάλλο δημοσιογράφο

α. Νοέμβριος 1912

Νομίζαμε πως θα βρίσκαμε μια έρημη Κωνσταντινούπολη, αλλά δεν υπήρχε καμιά αλλαγή· λίγο λιγότερες οι άμαξες στους δρόμους, λίγο λιγότερα τα τράμ – μόνο λίγο όμως. Εκείνες τις μέρες, τους σταματούσαν όλους, ακόμα και τους ανθρώπους τού σουλτάνου. Λέγαμε το σύνθημα, για να αποδείξουμε ότι τα άλογα δεν ανήκαν στην κατηγορία της επίταξης και, εάν δεν κρατούσαμε πάνω μας τα χαρτιά, ξέζευναν και έπαιρναν τα άλογα με μιας, ενώ ο αμαξάς και οι ταξιδιώτες έμεναν μόνοι να σπρώχνουν την άμαξα, μέσα στα γέλια και τις επιδοκιμασίες του πλήθους. Το αποτέλεσμα: δεν υπήρχαν πια άλογα. Ωστόσο, με τη βοήθεια ενός κτηνίατρου, κατάφερα να ανακαλύψω δύο, για να ξεκινήσω την εξόρμησή μου, που τα είχαν κρύψει σε ένα υπόγειο. Πράγματι δεν επινόησα την ιστορία: ο ιδιοκτήτης τους τα είχε βάλει σ' ένα κελάρι και τα είχε κλειδώσει από το φόβο της επίταξης.

Στους δρόμους του Πέρα, ένας ολόκληρος κόσμος, όπως πάντα, ένας κοσμοπολίτικος κόσμος που μοιάζει να είναι εντελώς αδιάφορος απέναντι στον πόλεμο, τουλάχιστον επιφανειακά: οι ίδιοι κινηματογράφοι, οι ίδιες μουσικές παραστάσεις στα καφενεία, οι ίδιες θεατρικές ομάδες με πέρσι – ή έστω τόσο παρόμοιες ώστε θα τις λέγαμε ίδιες· με διαφορετικά ρεπερτόρια που δεν είχαν καμία σχέση με τον πόλεμο· κοιτώ τις αφίσες: *Οι Άθλιοι*, *Μάγδα*, *Το παιδί της αγάπης*, κ.λπ. Κυκλοφορούν και Έλληνες ανάμεσα στο πλήθος παρά τον πόλεμο, και Ιταλοί παρά τις απελάσεις, και Μαυροβούνιοι παρά τις πρόσφατες νίκες τους· αυτοί οι τελευταίοι είναι, *σαούκ*, *καβάς* – υπηρέτες, είναι αλήθεια. Ωστόσο, φορούν την εθνική στρατιωτική στολή. Όλοι αυτοί οι άνθρωποι αναμινύονται με τους Τούρκους και εύχονται ολόψυχα την εξολόθρευσή τους, χωρίς να φανερώνει τίποτα η όψη τους. Όταν περνούν οι μεραρχίες, κανείς από αυτούς τους ανθρώπους δεν μπορεί να κρύψει ένα περιφρονητικό χαμόγελο: *Ζώα! Ζώα!* (ελλ. στο *κείμενο*), άκουσα χτες έναν Έλληνα να λέει, δίπλα σε έναν τούρκο φίλο μου, ο οποίος τον έφερε σε δύσκολη θέση, καθώς τον τράνταξε ολόκληρο και τον ρώτησε:

43 Μονόχορδο παραδοσιακό βιολί των Βαλκανίων.

«Μήπως θέλεις να τους επαναλάβω τα λόγια σου;» Ο Έλληνας εξαφανίστηκε χωρίς να πει τίποτε άλλο. Είναι όμως φανερό ότι οι περισσότεροι από το μισό πληθυσμό της αυτοκρατορίας απεχθάνονται ολόψυχα τους υπόλοιπους. Είναι δύσκολο να κυβερνηθεί μια κοσμοπολίτικη πόλη και είναι δύσκολο να επινοηθεί ένα κοινό ιδεώδες που θα μπορούσε να λατρευτεί με πάθος από όλους. Τώρα πια, μάλιστα, δεν ξέρω εάν και οι ίδιοι οι Τούρκοι έχουν ακόμα κάποιο ισχυρό ιδεώδες, τόσο ισχυρό ώστε να ισορροπήσει την εχθρότητα που έχει συσσωρευθεί απέναντί τους, μέσα στην ίδια τους τη χώρα.

Georges Rémond, «Impressions de Constantinople», *L'Illustration*, 3636, 2 Νοεμβρίου 1912, σ. 320.

β. Μάρτιος 1913

Καρναβάλι και πυρκαγιές

Τι παράξενη πόλη! Και τι απίστευτες αντιθέσεις προσφέρει! Το καρναβάλι βρίσκεται στο απόγειό του· δι-

νονται πέντε χοροί κάθε βδομάδα· οι μάσκες και τα ντόμινο παρελαύνουν στο μεγάλο δρόμο του Πέρα μαζί με τους τραυματίες και τους αρρώστους που επιστρέφουν από την εμπόλεμη ζώνη της Τσατάλντζας ή της Καλλίπολης· άντρες με παγωμένα πόδια, με άψυχα χέρια και κανείς δεν τους δίνει σημασία. (...) Και εκτός από τα πρόσωπα των πατριωτών, στα οποία καθρεφτίζεται η ανησυχία που προκαλεί η αβεβαιότητα της εποχής, η θλίψη και ο φόβος ότι οι νέες διαπραγματεύσεις για την ειρήνη θα οδηγήσουν στην απώλεια της Αδριανούπολης, όπως φημολογείται, εκτός από την έκφραση στα μάτια των τραυματιών, που περνούν έφιπποι περιτριγυρισμένοι από τη γενική αδιαφορία και τους οποίους κάποιος φίλος οδηγεί στο νοσοκομείο, τίποτε άλλο δε μαρτυρεί την ήττα, το τέλος της τραγωδίας, το τέλος των λαών που έχουν μαζευτεί στην πόλη. Με μια λέξη, κανείς δεν το βλέπει.

Georges Rémond, «A Constantinople», *L'Illustration*, 3655, 15 Μαρτίου 1913, σ. 237.

► **Εικ. 38. Διανομή βοήθειας στις οικογένειες των στρατιωτών που επιστρατεύτηκαν στη διάρκεια του ρουμανοβουλγαρικού πολέμου, 1913**

Gazeta Ilustrata, II, αρ. 31, 13 Ιουλίου 1913, σ. 9.

Γ-26. Η κατάσταση στη Σκόδρα (Σκούταρι) στη διάρκεια της πολιορκίας της, σύμφωνα με την περιγραφή ιταλού δημοσιογράφου

13 Νοεμβρίου 1912

Σήμερα η τιμή του ψωμιού ανέβηκε και πάλι· κοστίζει τρία αλβανικά πιάστρα το κιλό, που σημαίνει εξήντα περλίπου σεντς. Όποιος δεν μπορεί να αγοράσει, προσλαμβάνεται στα περίφημα έργα και ως ανταμοιβή παίρνει γραμματία που μπορεί να τα δώσει στους αρτοποιούς. Η αιτία της αύξησης της τιμής του ψωμιού δεν είναι μόνο η έλλειψη αλευριού. Στις αποθήκες υπάρχουν αρκετές χιλιάδες σάκοι: λένε πως φτάνουν τις εφτά ή οχτώ χιλιάδες. Αυτό που λείπει είναι τα υλικά για να ψηθούν τα ψωμιά: δεν υπάρχουν ούτε ξύλα ούτε κάρβουνο· στα χωριά μαζεύτηκε όσο περισσότερο ξύλο ήταν δυνατό, δεν μπορεί όμως να γίνει τίποτα καλύτερο.

[...]

21 Νοεμβρίου 1912

Σήμερα είναι η μοναδική μέρα του Μπαϊραμιού. Οι εορτασμοί έπρεπε κανονικά να διαρκούν τέσσερις ημέρες, μειώθηκαν όμως μόνο σε μία εξαιτίας των περιστάσεων. Ο κυβερνήτης διέταξε όλα τα καταστήματα να παραμείνουν κλειστά, ακόμα και αυτά των χριστιανών. Το κανόνι ήχησε πέντε φορές, και αντήχησαν είκοσι ένας κανονιοβολισμοί. Ο Βαλή δέχτηκε τους προεστούς και μια στρατιωτική μπάντα έπαιξε μουσική για λίγο το πρωί, μπροστά στο Κονάκι [δημαρχείο].

Το κλείσιμο των καταστημάτων δεν είχε καμιά επίπτωση: οι τελετές ήταν κρύες, το μπαρούτι πήγε χαμένο. Ούτε για μια μέρα δεν κατάφερε ο μουσουλμανικός πληθυσμός να γιορτάσει κατανυκτικά το Πάσχα του, όπως απαιτεί η θρησκεία και οι ασυτηρές του παραδόσεις. Έλειπαν τα πάντα, είχαν σχεδόν εξαφανιστεί, όπως όλες τις άλλες μέρες της πολιορκίας.

[...]

Όποιος καταφέρνει να αγοράσει μια φρατζόλα ψωμί δε σημαίνει κιόλας ότι μπορεί να νιώθει ασφαλής για την κατοχή της. Όσοι τους έσπρωξαν μακριά ή προσποιούνται ότι τους έσπρωξαν, ζητάνε ψωμί από αυτούς που το πήραν. Καυγάδες ξεσπούν και νικά πάντα ο δυνατότερος. Στη διάρκεια αυτών των βίαιων επεισοδίων, κάποιες φορές επεμβαίνουν οι σπάνιες περιπολίες της χωροφυλακής· καταφέρνουν όμως μόνο να σταματήσουν τον καβγά και όχι να λύσουν το πρόβλημα, που είναι πράγματι δύσκολο να επιλυθεί.

Στο φούρνο που βρίσκεται κοντά στο νέο Κονάκι, μια κυρία, που πάλεψε γενναία, περπατούσε με το ψωμί στα χέρια. Ξαφνικά, ένα νεαρός την πλησίασε, άρπαξε το πολύτιμο απόκτημα και το 'βαλε στα πόδια. Πριν φύγει, έριξε πίσω του τα λεφτά. Η δύστυχη γυναίκα πάγωσε με άδεια τα χέρια, κοιτούσε άψυχη τον άνθρωπο που έτρεχε κι ενώ ο κόσμος γύρω της γελούσε, έβαλε τα κλάματα. Σήμερα το βράδυ δε θα φέρει τίποτα στο σπίτι της. Γονάτισε να μαζέψει τα πεταμένα νομίσματα από τη λάσπη. Τώρα όμως τα λεφτά δεν έχουν πια καμιά αξία.

Berri, σ. 9, 35, 38-39.

Ο Τζίνο Μπέρρι ήταν ένας νεαρός ιταλός δημοσιογράφος και πολεμικός ανταποκριτής. Μπήκε στην πόλη της Σκόδρας πριν από την τελική πολιορκία και παρέμεινε εκεί όλη την περίοδο των έξι μηνών που διήρκεσε η πολιορκία. Στο βιβλίο του, ο Μπέρρι περιγράφει τα γεγονότα χρονολογικά, ακολουθώντας το ημερολόγιο που κρατούσε στη διάρκεια του πολέμου.

► Εικ. 39. Στο Τσέτινιε. Γυναίκες, παιδιά και τραυματισμένοι στρατιώτες

L' Illustration, t. CXL, (1 Ιουλίου-31 Δεκεμβρίου 1912), σ. 293.

► **Εικ. 40. Σέρβες εξασκούνται στη χρήση όπλων, 1912**

Vojaska na Balkanu [Ο πόλεμος στα Βαλκάνια],
Λιουμπλιάνα 1914.

Γ-27. «Η Γυναίκα της Σερβίας»

Ξεπερνά τις πιο διάσημες γυναίκες όλων των εθνών του κόσμου.

Ξεπροβόδισε στον πόλεμο τον πατέρα της, τον άνδρα της, τον αδελφό της, το γιο της, με λουλούδια και περισσό κουράγιο. Συνηθίζει να λέει σε όλους ότι η Πατρίδα είναι πιο πολύτιμη από τη ζωή. Υπέταξε τη μητρική της αγάπη στην αγάπη για την Πατρίδα. Κατάλαβε πως μόνο μια ευτυχισμένη Σέρβα μπορεί να γίνει ευτυχισμένη μητέρα. Πείσθηκε πως η Πατρίδα είναι το σημαντικότερο αγαθό. Δουλεύει στα χωράφια και μαζεύει τη σοδειά. Σκάβει, οργώνει, σπέρνει, αλωνίζει, θερίζει. Κάνει όλες τις αγροτικές δουλειές για να μπορεί να ταΐζει τα παιδιά της, να μπορεί να στέλνει προϊόντα στους στρατιώτες, να φτιάχνει το πρόσφορο για τη γιορτή του προστάτη αγίου της οικογένειας και να πληρώνει τους φόρους στην κυβέρνηση. Τα κάνει όλα αυτά με μεγάλη καρτερία.

Πλέκει κάλτσες και ράβει εσώρουχα που τα στέλνει μακριά στους στρατιώτες μαζί με όλη της την καρδιά.

Φροντίζει τους τραυματίες, τους λαού της και του εχθρού, με μεγάλη αφοσίωση.

Διαφυλάσσει τη γυναικεία της αρετή.

Αυτούς που θα μπορούσαν να πάρουν το όπλο, αλλά δεν πήγαν στο μέτωπο, τους απορρίπτει και τους περιφρονεί.

Συγχαρητήρια σου αξίζουν, Γυναίκα της Σερβίας!

Δοξασμένη να είσαι! Ξεπέρασε τη φήμη των πιο γνωστών γυναικών απ' όλα τα έθνη του κόσμου. Άνδρα της Σερβίας, η γυναίκα σου είναι η δύναμή σου. Είναι η κολόνα της οικογένειάς σου, η κολόνα του σπιτιού σου.

Αγαπημένες και ακριβές μου κόρες. Οι επίγειοι νόμοι είναι συχνά πολύ άδικοι απέναντί σας.

Σε αυτούς τους πολέμους, σε αυτές τις ένδοξες ημέρες της ιστορίας μας, αποδείξτε με την άμεμπτη συμπεριφορά σας ότι οι νομοθέτες και οι αξιωματούχοι της χώρας μας δε γνωρίζουν το μεγαλείο της ψυχής σας ...

Οι σύζυγοί σας και το κράτος πρέπει τώρα να αποδείξουν ότι είναι αντάξιοί σας, ότι αξίζουν να σας έχουν. Αυτό είναι το μεγάλο συμφέρον τους – ηθικό και υλικό.

Ο θείος Μίλοσλαβ

Balkanski rat u slici i reči 27, 11 (25) Αυγούστου 1913.

Ποια είναι η σκοπιμότητα ενός τέτοιου κειμένου; Να συγκρίνετε τα χαρίσματα που αποδίδονται στη γυναίκα ηρωίδα με αυτά που αποδίδονται στον άνδρα ήρωα, αφού διαβάσετε και το κείμενο Β-2.

Γ-28. Μια Ελληνίδα των ανώτερων στρωμάτων προσφέρει τις υπηρεσίες της ως νοσοκόμα και καταγράφει τις εμπειρίες της

Ω εκόπιασα πολύ την πρώτην ημέραν για να συνηθίσω κάπως με το περιβάλλον. Η εικών της συμφοράς της δυστυχίας της ελεεινότητος παρουσιάζετο εκεί με τα πειο ζωηρά χρώματα. Οι ασθενείς που ήρχοντο όλοι της κατωτέρας τάξεως ακάθαρτοι καθώς είναι και κουρελιασμένοι σκόρπιζαν μια μυρωδιά τόσο άσχημη που έφερε αηδία.

[...]

Έπειτα από δύο τρεις σταθμούς εφθάσαμε εις την Λάρισαν περασμένα μεσάνυκτα. Έπρεπε να μείνωμε κάπου αλλά δεν υπήρχε πουθενά μέρος. Ετοίμασαν προχείρως ένα μικρό δωμάτιον στο σταθμό για την Πριγγίπισσα. Εμείς έπρεπε να μείνωμε στα βαγόνια. Επροτίμησα να πάρω ένα αμάξι και να επισκεφθώ μερικά νοσοκομεία. Η κατάσταση ήτο φρικτή! Όλα πρόχειρα νοσοκομεία χωρίς κρεβάτια αρκετά, χωρίς νοσοκόμους, χωρίς τίποτε. Δεν ακούγαμε παρά

βογγητά, στεναγμούς, κλάματα. Στις φωνές των δυστυχισμένων κανείς δεν έτρεχε να δώσει βοήθεια. Ένας νοσοκόμος τριγύριζε νυσταγμένος χωρίς να μπορεί να κάμη τίποτε περισσότερο από το να πατή μερικούς απ' αυτούς που ήσαν πεσμένοι χάμω. Αρκετοί απ' αυτούς ήσαν πολύ βαρυσί πληγωμένοι. Τους βοηθήσαμε όσο μπορούσαμε όλη την νύκτα, το πρωί γυρίσαμε πάλι στο σταθμό.

Τρίχα, σ. 32, 35.

🔑 Πρόκειται για αποσπάσματα από το ημερολόγιο του έτους 1912 της Ασπασίας Μαυρομιχάλη-Ράλλη, που ήταν κόρη και αργότερα σύζυγος έλληνα πρωθυπουργού. Αμέσως μετά την επιστράτευση, προσέφερε τις υπηρεσίες της ως νοσοκόμα εξυπηρετώντας τους τραυματίες από το μέτωπο. Μετά από μία σύντομη περίοδο εκπαίδευσης, συνόδευσε την πριγκίπισσα Ελένη στο πρώτο ταξίδι του τρένου-νοσοκομείου και κατέγραψε τις εμπειρίες της.

🕒 Τι ρόλο μπορούσε να παίξει μια γυναίκα στη διάρκεια του πολέμου; Πώς ένιωθε αυτή η γυναίκα της ανώτερης τάξης, όταν ήρθε αντιμέτωπη με την πραγματικότητα του πολέμου; Να συγκρίνετε με το κείμενο Γ-24, ειδικά με την παράγραφο «Στην «Εθνική Άμυνα» ... μετάλλια μόλις επέστρεφαν».

Γ-29. Επεισόδιο μεταξύ βουλγάρων πολιτών και ένοπλων ρουμάνων στρατιωτών σε μια ρουμανική ταβέρνα. Αφήγηση ενός ρουμάνου αξιωματικού

Στην Ορχάνια εντόπισα στον τοίχο μιας ταβέρνας ένα χάρτη της Βουλγαρίας που μου κίνησε το ενδιαφέρον. Θέλησα να τον αγοράσω. Δε θα πρέπει να κόστιζε πάνω από ένα λεβ, ωστόσο πρόσφερα δύο. Δεν ήθελε [ο ιδιοκτήτης] να μου τον πουλήσει. Πρόσφερα πέντε. Δεν ήθελε με τίποτα να μου τον δώσει. Θέλησα να τον κλέψω. Το κατάλαβαν, και τότε τέσσερεις Βούλγαροι συγκεντρώθηκαν μπροστά από το χάρτη, έτοιμοι να συμπλακούν μαζί μου σε περίπτωση που επιχειρούσα κάτι. Η ταβέρνα ήταν γεμάτη με ένοπλους ρουμάνους στρατιώτες, ενώ αυτοί ήταν άοπλοι. Και όμως, εάν είχε χρειαστεί, θα είχαν αγωνιστεί! Το θράσος τους ήταν σχεδόν

ηρωικό, παρ' όλα αυτά όμως δεν ήταν τίποτα άλλο από θράσος...

► **Εικ. 41. Νοσοκόμα με άρρωστους στρατιώτες, περ. 1913**

Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα, στο Φωτόπουλος, σ. 266.

► **Εικ. 42. Τουρκάλες προσφέρουν τις υπηρεσίες τους ως νοσοκόμες στην Κωνσταντινούπολη**

Λ' Illustration, t. CXL, (1 Ιουλίου- 31 Δεκεμβρίου 1912), σ. 372.

🔑 Λεζάντα: Τουρκάλες κυρίες της Ερυθράς Ημισελήνου στο Νοσοκομείο Γκιούλχανε. [...] Η φωτογραφία αυτή μαρτυρά ότι οι κυρίες της τουρκικής υψηλής κοινωνίας – νυμφευμένες και αρραβωνιασμένες γυναίκες, ανήσυχες μητέρες – αποφάσισαν, παρά τις μουσουλμανικές παραδόσεις, να υπηρετήσουν στα νοσοκομεία [...]

Γ-30. Τούρκοι και Εβραίοι στο Βελιγράδι στη διάρκεια του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου

Μπροστά στο τουρκικό τζαμί

Καθώς είναι μια όμορφη φθινοπωρινή ημέρα, οι άνθρωποι περπατούν στα τείχη του Καλέ Μεγκντάν και στο Τόπσιντερ. Το Καλέ Μεγκντάν είναι γεμάτο κόσμο, όμως πρόκειται μόνο για γυναίκες, ώστε νιώθει κανείς αμηχανία να σεργιανίζει ανάμεσα σε αυτές τις γυναίκες που μόλις πρόσφατα έστειλαν τους άνδρες και τους γιους τους στον πόλεμο.

Κάποια στιγμή βρέθηκα σε ένα μικρό δρόμο μπροστά από ένα τουρκικό τζαμί. Είναι αρκετά μεγάλο αλλά απλό, μοιάζει με μεγάλη εστία ή με το φούρνο ενός αρτοποιού, και υψώνεται ειρηνικά στο κέντρο της πόλης που έστειλε τους ανθρώπους της να πολεμήσουν τους τυράννους των αδελφών τους. Οι Τούρκοι θα τους σφάξουν στο όνομα του προφήτη τους, η ημισέληνος του οποίου λάμπει στην αιχμηρή απόληξη του μιναρέ.

Οι άνθρωποι λένε πως κάθε βράδυ Παρασκευής, όταν ο γέρο-μουεζίνης εμφανίζεται στο μπαλκόνι του μιναρέ για την επίκληση προς τον Αλλάχ, ένα πλήθος παιδιών συγκεντρώνεται μπροστά στο τζαμί και ρίχνει πέτρες στον τουρκικό ναό.

Καθώς η ένταση στις σχέσεις μεταξύ Τουρκίας και Σερβίας έφτασε τώρα στο απόγειό της, ο γέρο-μουεζίνης δεν εμφανίζεται πια και το όνομα του Αλλάχ δεν ακούγεται πάνω από τα μικρά σπίτια του Βελιγραδίου.

Ντρέπεται μήπως ο Μεγάλος Προφήτης για τα επαίσχυντα έργα των παιδιών του στην Παλιά Σερβία και τη Μακεδονία; ...

Για πολύ καιρό στεκόμουν μπροστά από τα απομεινάρια της εξουσίας που είχε καταπιέσει εμάς και τα αδέρφια μας για αιώνες, και ένιωθα κάποια στενοχώρια, όταν σκεφτόμουν αυτόν τον γέρο μουεζίνη κλεισμένο πίσω από αυτούς τους τοίχους, σαν πουλί πριν την καταιγίδα.

Εβραίοι

Κοντά στο τουρκικό τζαμί βρίσκεται η εβραϊκή συναγωγή. Θυμήθηκα τότε ότι αυτές τις ημέρες, οι Εβραίοι του Βελιγραδίου έδωσαν μεγάλα χρηματικά

ποσά στις οικογένειες που έστειλαν τους προστάτες τους στον πόλεμο. Το ίδιο γίνεται και στην επαρχία. Θα υπήρχαν άραγε Εβραίοι στη χώρα μας, οι οποίοι θα έπρατταν το ίδιο σε μια τέτοια κρίσιμη στιγμή; Νομίζω ότι θα υπήρχαν ...

Εφημερίδα *Hrvatski pokret*, 9 με 31 Οκτωβρίου 1912.

Ποια στάση κράτησαν οι δύο μειονότητες στο Βελιγράδι; Προσπαθήστε να εξηγήσετε τις πιθανές αιτίες της συμπεριφοράς τους αντίστοιχα.

Γ-31. Παιδιά παίζουν πολεμικά παιχνίδια στο Βελιγράδι

Βελιγράδι, 16 Οκτωβρίου

Στους δρόμους του Βελιγραδίου τα παιδιά άρχισαν ήδη να παίζουν το σερβοτουρκικό πόλεμο. Μέχρι τώρα είχαν μόνο ακούσει ανθρώπους να μιλούν αορίστως για έναν σερβοτουρκικό πόλεμο, κι έτσι δεν ήξεραν πώς να τον παίξουν. Τώρα όμως τα παιδιά έχουν αποκτήσει μια ξεκάθαρη εικόνα για το τι είναι οι Τσέτνικ⁴⁴, τους οποίους οι άνθρωποι εδώ τους αποκαλούν «κομίτα»⁴⁵ και μιλούν πολύ για αυτούς μεταξύ τους. Η περιπετειώδης ζωή τους, γεμάτη ανδραγαθήματα στις μάχες εναντίον των Τούρκων, μεταφέρεται από τη φαντασία στις αλάνες της αγοράς, καθώς διεγείρει τη φαντασία των παιδιών.

Αυτοί οι μικροί πολεμιστές συναντιούνται κυρίως στην πράσινη πλατεία μεταξύ του δρόμου Κνεζ Μιχαίλο και του μικρού δρομάκου που βρίσκεται το πανδοχείο «Χρυσό Βαρέλι». Το μέρος αυτό ήταν και παραμένει το κέντρο που συγκεντρώνονται οι μποέμ και οι καλλιτέχνες του Βελιγραδίου.

Αυτή η πλατεία γίνεται τώρα το πεδίο μάχης του Κοσόβου, καθώς ξεχειλίζει από παιδιά που φωνάζουν «Ζήτω ο Ίζα Μπλτζέτινατς, ρίξε στον Τούρκο!» Οι «Τούρκοι» είναι πολύ λιγότεροι και βέβαια κρύβονται στη γωνία του πανδοχείου «Χρυσό Βαρέλι», όχι γιατί φοβούνται τους Σέρβους αλλά γιατί είναι υποχρεωμένοι να παίξουν τους Τούρκους.

Εφημερίδα *Hrvatski pokret*, 9 με 31 Οκτωβρίου 1912.

44 Αντάρτες και αργότερα, ειδικά στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ένοπλοι σέρβοι εθνικιστές.

45 Αντάρτες.

► **Εικ. 43. Παιδιά παίζουν πολεμικά παιχνίδια στη Βράνια της Σερβίας**

L'illustration, t. CXL, (1 Ιουλίου-31 Δεκεμβρίου 1912), σ. 346.

Πώς επηρεάζει ο πόλεμος τα παιδικά παιχνίδια; Γιατί στο κείμενο Γ-31 λίγα μόνο παιδιά παίζουν το ρόλο των «Τούρκων»; Θυμηθείτε ανάλογα παιχνίδια από την παιδική σας ηλικία.

Παίζουν παρόμοια πολεμικά παιχνίδια τα παιδιά σήμερα; Ποιοι είναι οι «εχθροί»;

Γ-32. Προσπάθειες για τη συγκέντρωση χρημάτων για τους «Νοτιοσλάβους αδερφούς» στην Κροατία

ΖΑΓΚΡΕΜΠ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΡΥΘΡΟ ΣΤΑΥΡΟ
ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ ΕΘΝΩΝ

Στη σημερινή συνεδρίαση στο δημαρχείο της πόλης στις 4 μ.μ., θα γίνει πρόταση να δώσει το Ζάγκρεμπ, η μητρόπολη του Κροατικού Βασιλείου, από το ταμείο της το ποσό των 20.000 κρούνας για τον Ερυθρό Σταυρό των Βαλκανικών Εθνών.

Η πρόταση, βέβαια, θα γίνει αποδεκτή.

Πρόκειται για το μεγαλύτερο ποσό που έχει συγκεντρωθεί μέχρι τώρα από οποιοδήποτε δημοτικό συμβούλιο. Το Ζάγκρεμπ θα έδινε ακόμα περισσότε-

ρα χρήματα, εάν βρισκόταν σε καλύτερη κατάσταση η οικονομία του Κόλο⁴⁶.

«Την Πέμπτη, στην πρόβα της κροατικής μας Μουσικής Εταιρείας «Κόλο», ο αντιπρόεδρος της, κος Πρίλεπιτς, ανακοίνωσε ότι σύντομα θα οργανωθεί έρανος για τη συλλογή χρημάτων για τον Ερυθρό Σταυρό των Βαλκανικών Εθνών και η Εταιρεία «Κόλο» πρέπει οπωσδήποτε να συμμετέχει. Τα νέα αυτά έγιναν δεκτά με μεγάλο ενθουσιασμό. Όλοι χειροκροτούσαν και επευφημούσαν.

Στη συνέχεια, αποφασίστηκε να πραγματοποιηθεί κονσέρτο την Πέμπτη, 7 Νοεμβρίου και να δοθεί στον Ερυθρό Σταυρό το σύνολο του ποσού που θα συγκεντρωθεί.»

Εφημερίδα *Hrvatski pokret*, 4 Νοεμβρίου 1912.

46 Κόλο = κυκλικός χορός. Το κόλο έγινε ιδιαίτερα δημοφιλές στη διάρκεια της εθνικής αφύπνισης.

Εκφράζοντας την υποστήριξή τους στους Νοτιοσλάβους, η Κροατία και η Σλοβενία οργανώσαν πολλές εκδηλώσεις για τη συγκέντρωση χρημάτων. Τα νέα αυτών των εκδηλώσεων δημοσιεύονταν συνήθως στην πρώτη σελίδα των εφημερίδων. Όπως φαίνεται, δεν έμεινε καμιά περιοχή των σλαβικών εδαφών της Αυστροουγγαρίας που να μην συγκέντρωσε βοήθεια υπέρ των «Νοτιοσλάβων αδελφών».

Ποιοι ήταν οι λόγοι που οδήγησαν σ' αυτή τη φιλανθρωπική κίνηση στο Ζάγκρεμπ; Γιατί οι συντάκτες του άρθρου ήταν τόσο σίγουροι ότι οι αρχές της πόλης θα υποστηρίξουν τη δωρεά; Νομίζετε πως η συμμετοχή σε τέτοιες δραστηριότητες ήταν ζήτημα κοινωνικού κύρους;

Γ-33. Εθελοντές και δωρεές από την Κύπρο⁴⁷

Τη νύκτα ήλθε τηλεγράφημα του Ρέουτερ αγγέλον την βουλγαρικήν πανωλεθρίαν. Η είδησις ως αστραπή μετεδόθη εις όλας τας συνοικίας. Από τα καφενεία της Τζαμούδας ήρχισαν οι πρώται ομάδες κατερχόμεναι εν μέσω ζητοκραυγών και χειροκροτημάτων προς την πόλιν. Τα σωματεία εσημαιοστολίσθησαν καθώς και πολλαί ιδιωτικάί οικίαι. Από της «Ισότητος» εκυμάτιζον μαζί με την Ελληνικήν η Σερβική και Μαυροβουνιωτική σημαία. Αυθόρμητος, εκ του προχείρου εσηματίσθη μία κολοσσιαία διαδήλωσις. Η Φιλαρμονική, της οποίας 7 μαθηταί μάχονται ήδη εις την πρώτην γραμμήν, υπό τον αρχιμουσικόν κ. Καλλιγέρην ετέθη επί κεφαλής του μεγάλου λαϊκού όγκου ανακρούουσα θούρια, εισήλθεν εις την οδόν Γεωργίου του Α' και προ των σωματείων έστη ανακρούουσα τον ύμνον. Η πρωτοπορεία της διαδηλώσεως ήτο εις το «Αθήναιον» και η ουρά έφθανε μέχρι της οδού Κωνσταντίνου του Παλαιολόγου.

Ζήτω ο ΙΒ' Κωνσταντίνος⁴⁸! Ζήτησαν οι Βουλγαροκτόνοι⁴⁹! Ζήτω η Ένωσις!

Δύο χιλιάδες στομάτων συνώδευαν την μουσικήν ανακρούουσαν τον ύμνον. Μία πελωρία σημαία διασχίσασα την διαδήλωσιν εχαιρετίσθη με μίαν μανι-

ώδη εκδήλωσιν ενθουσιασμού. Πίλοι ερρίπτοντο εις τον αέρα και πολλοί κατησπάζοντο το ιερόν σύμβολον της πατρίδος.

Η διαδήλωσις, ην εφώτιζον ήδη βεγγαλικά φώτα διήλθε κατά μήκος την οδόν Γεωργίου του Α' και διά των οδών Βασιλέως Ευαγόρου, Αγίου Ανδρέου και Κρήτης επανήλθεν εις τα σωματεία. Περί το μεσονύκτιον διελύθη: όμιλοι όμως διάφοροι εξηκολούθουν και πέραν του μεσονυκτίου πληρουντες τας οδούς και ψάλλοντες εθνικά τραγούδια. Την επαύριον εν μέσω πυκνής συρροής εψάλη δοξολογία εις την Αγίαν Νάπαν, όπου ωμίλησε ο Μητροπολίτης Κιτίου, προκαλέσας νέας συγκινήσεως και νέους ενθουσιασμούς.[...]

Την Κυριακήν η πόλις προέβη εις νέους εράνους, προς ενίσχυσιν του ταμείου των εθνικών αναγκών. Εκατοντάδες νέων εκ της πόλεως και των περιχώρων είναι έτοιμοι προς αναχώρησιν. Η Λεμεσός μνήμων των λαμπρών αυτής παραδόσεων θα διευκολύνη όσον δύναται την αναχώρησιν των ευγενών αυτής τέκνων, υπερήφανος διότι αποδεικνύει εκάστοτε δι' έργων πόσον γνωρίζει να υπηρετεί τα μεγάλα της φυλής ιδανικά.

Εφημερίδα *Αλήθεια*, 5 Ιουλίου 1913, στο Παπαπολυβίου, σ. 73.

Στο Συνέδριο του Βερολίνου το 1878, η διοίκηση της Κύπρου παραχωρήθηκε στη Μεγάλη Βρετανία. Το νησί παρέμεινε υπό την οθωμανική επικυριαρχία έως το 1914. Μετά την είσοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο με το μέρος των Κεντρικών Δυνάμεων, σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λωζάνης (1923), η Τουρκία αναγνώρισε την προσάρτηση της Κύπρου στη Μεγάλη Βρετανία. Το 1925, η Κύπρος ανακηρύχθηκε αποικία του Βρετανικού Στέμματος. Σε αντιστοιχία με τον ελληνικό αλυτρωτισμό και τη Μεγάλη Ιδέα, στην Κύπρο καλλιιεργήθηκε έντονα η ιδέα της ένωσης με την Ελλάδα. Στη διάρκεια της βρετανικής κυριαρχίας αναπτύχθηκε ένα ισχυρό ενωτικό κίνημα.

Να συγκρίνετε τα κείμενα Γ-32 και Γ-33. Παρατηρείτε ομοιότητες; Ποια μορφή αλληλεγγύης εκφράζεται στα δύο κείμενα; Ποιες είναι αντιστοιχία οι προσδοκίες των Κροατών και των Κυπρίων;

47 Η Κύπρος έστειλε 1.500 εθελοντές στους Βαλκανικούς Πολέμους. Ο Π. Παπαπολυβίου κατάφερε να συγκεντρώσει τα ονόματα 776 εθελοντών.

48 Κωνσταντίνος ΙΒ': έτσι αποκαλούσαν τον έλληνα βασιλιά Κωνσταντίνο Α', υπονοώντας ότι ήταν διάδοχος του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου ΙΑ', τελευταίου βυζαντινού αυτοκράτορα.

49 «Βουλγαροκτόνοι»: υπαινιγμός που παραπέμπει στο βυζαντινό αυτοκράτορα Βασίλειο Β' (976-1025), τον «Βουλγαροκτόνο».

► **Εικ. 44.** Παιδιά υπηρετούν ως νοσοκόμοι και νοσοκόμες στην Πονγκόριτσα

L'illustration, t. CXL, (1 Ιουλίου-31 Δεκεμβρίου 1912), σ. 346.

► **Εικ. 45.** Η σερβική γυναικεία επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού στη Νέα Υόρκη, η οποία σκοπό είχε τη συγκέντρωση βοήθειας για τους τραυματίες

Balkanski rat u slici i reči 35, 20
Οκτωβρίου (13 Νοεμβρίου) 1913.

► **Εικ. 46. Κύπριος εθελοντής στους Βαλκανικούς Πολέμους**

Katia Hadjidemetriou, σ. 331.

Γ-34. Βούλγαροι γαλατάδες στην Κωνσταντινούπολη

Βρισκόμαστε λοιπόν σε εμπόλεμη κατάσταση με τους Βουλγάρους. Και όλος ο κόσμος έμαθε πια τις αγριότητες που διέπραξε εναντίον μας αυτός ο βάρβαρος, αχρείος λαός. Έμεινε χωριό που να μην έκαψαν, τζαμί που να μην βεβήλωσαν; Υπάρχουν γυναίκες και παιδιά που γλύτωσαν τη δολοφονία, αιχμάλωτοι που δε θανατώθηκαν; Παρά την κατάσταση αυτή, χιλιάδες βούλγαροι γαλατάδες εξακολουθούν ακόμη να δουλεύουν στην Κωνσταντινούπολη και μάλιστα τολμούν να φορούν *καλπάκι*⁵⁰ χωρίς να τύχουν καμιάς

κακομεταχείρισης από τους Τούρκους. Αυτό και μόνο αρκεί για να αποδείξει σε ολόκληρο το δυτικό κόσμο το μεγαλείο του ευγενούς οθωμανικού λαού.

Οι Βούλγαροι υποστήριξαν κάποτε, προκειμένου να δικαιολογήσουν τις αγριότητές τους, ότι και εμείς διαπράξαμε αγριότητες εις βάρος τους, και έσπευσαν να τις γνωστοποιήσουν στον ευρωπαϊκό τύπο. Στην πραγματικότητα, μπορεί κανείς να καταλάβει ότι όλα αυτά είναι ψεύδη. Σε κανένα μέρος της Ευρώπης, η οποία θεωρείται πολιτισμένος κόσμος, δε θα μπορούσαν να συμβιώσουν σε μια χώρα πολίτες δύο κρατών που βρίσκονται σε εμπόλεμη κατάσταση. Στη διάρκεια του γερμανογαλλικού πολέμου⁵¹, δεν υπήρχαν Γερμανοί σε γαλλικό έδαφος, ακριβώς όπως δεν υπήρχαν Γάλλοι στη Γερμανία. Και εάν υπήρχε έστω και ένας, ο λαός θα τον έσκιζε σε κομμάτια.

Όταν κάποιος συγκρίνει την κατάσταση στην Ευρώπη και αλλού, συνειδητοποιεί ότι το οθωμανικό γάλα είναι πιο υγιεινό από το κακό γάλα των βούλγαρων γαλατάδων. Αισθανόμαστε επομένως υπερηφάνια για το αίσθημα της δικαιοσύνης που μας διακρίνει. Και θα θέλαμε πολύ να μάθουμε για ποιο λόγο μπορούν να αισθάνονται περήφανοι αυτοί οι εγκληματίες!

«Ο γαλατάς μας» (Sütçülerimiz)

Στήλη: Φιλικό κουβεντολόι (Hasb-i Hal), *Karagöz* 548, 23
Αυγούστου 1913 στο Heinemann, σ. 246-247.

🔑 Η περιοδική έκδοση *Karagöz* εκδιδόταν δύο φορές την εβδομάδα από τις 10 Αυγούστου 1908 έως το 1951. Το όνομα *Καραγκιόζης* προήλθε από τον ομώνυμο κωμικό και άξεστο ήρωα του παραδοσιακού οθωμανικού θεάτρου σκιών. Στη διάρκεια της μακρόχρονης ιστορίας του, το περιοδικό άλλαξε δύο φορές εκδότη. Ο Αλή Φουάντ, ο ιδρυτής του, εξέδιδε τον *Καραγκιόζη*, μέχρι το θάνατό του το 1919. Τον διαδέχθηκε η αδελφή του Φατμά, η οποία το 1935 πούλησε το περιοδικό στο Δημοκρατικό Λαϊκό Κόμμα (Cumhuriyet Halk Partisi).

50 Ένα είδος γούνινου καπέλου που μοιάζει με φέσι.

51 Πρόκειται για το γερμανογαλλικό πόλεμο του 1870-71.

► **Εικ. 47. Διαφήμιση γάλακτος στην Ελλάδα**

🔑 Λεζάντα: «Κατά τον τελευταίον Βαλκανικόν Πόλεμον, οι γενναίοι Έλληνες στρατιώται κατανάλωσαν μεγάλας ποσότητας γάλακτος «ΒΛΑΧΑΣ», το οποίον τοις έδωκε την δύναμιν και την υγείαν».

ⓘ Με ποιον τρόπο χρησιμοποιεί η συγκεκριμένη διαφήμιση την εμπειρία του Βαλκανικού Πολέμου; Γνωρίζετε σύγχρονες διαφημίσεις που να χρησιμοποιούν στρατιώτες για τους σκοπούς τους; Ποιος θα μπορούσε να πρωταγωνιστεί σε μια τέτοια σύγχρονη διαφήμιση; Πώς το εξηγείτε;

Η Αθήνα των Βαλκανικών Πολέμων 1912-1913.

ⓘ **Γενικές ερωτήσεις υποκεφαλαίου IV**

1. Να συγκρίνετε τα κείμενα και τις εικόνες που αναφέρονται στο ρόλο των γυναικών στη διάρκεια του πολέμου. Να διακρίνετε μεταξύ των στερεοτύπων και των πραγματικών καταστάσεων. Αναζητήστε παρόμοια κείμενα στο Βιβλίο Εργασίας 4 και συγκρίνετε το ρόλο των γυναικών στους Βαλκανικούς Πολέμους και στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Τι ομοιότητες και τι διαφορές εντοπίζετε;
2. Εντοπίστε τις αναπαραστάσεις παιδιών στο σύνολο του εικονογραφικού υλικού του παρόντος Βιβλίου Εργασίας. Περιγράψτε τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους επιδρά στις ζωές των παιδιών ο πόλεμος.
3. Να χωρίσετε τα κείμενα σε τρεις κατηγορίες. Σε αυτά που αναφέρονται στη ζωή (α) πριν από τον πόλεμο, (β) στη διάρκεια του πολέμου και (γ) μετά τον πόλεμο. Μπορείτε να περιγράψετε την εικόνα του πολέμου και στις τρεις περιπτώσεις;
4. Να βρείτε πηγές που αναφέρονται στην εμπειρία του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (στη δυτική Ευρώπη) και να προσπαθήσετε να εντοπίσετε τις ομοιότητες.

